

ԴՐՈՇԱԿ

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒՆԿԱՆ ԴԱՂՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

1902

„Droschak“
ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

ԴՐՕՇԱԿ

U. P. S. 1902
Adresse: ?
REDACTION DU JOURNAL
„Droschak“
GENEVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒԹԿԱՆ ԴԱՂՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

Հ. Յ. Գ. ԲԻՐՈՅԵ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
A. R. F. BURO
LIBRARY

ՅԱԻԻՏԵՆԱԿԱՆ ԽԱՐԽԱՓՈՒՄՆԵՐ

Օսմանեան „ազատամիտների“ համաժողովը մի նոր ապացոյց տւեց այն ճշմարտութեան՝ որ Երիտասարդ Թիւրքիան քաղաքականապէս գտնուում է դեռ իր մանկութեան շրջանում:

Առաջին կօնգրէսն էր իր տեսակի մէջ և, կարելի է ասել, կազմակերպական ամենախոշոր քայլը՝ այդ „կուսակցութեան“ տասնեակ տարիների ազմկայող, բայց և դժգոյն գործունէութեան ընթացքում: Այդ քայլը ևս, ըստ երևոյթի, դատապարտուած է մնալու սոսկ պատմական մի իրողութիւն, առանց շոշափելի հետեանքների: Երկարատե, տեղւոյն պատրաստութիւններ, հեղինակաւոր կոչ ու յորդորներ, աղմուկ ու իրարանցում՝ օսմանցի բոլոր „ազատամիտների“ շրջանում — և գործնական արդիւնքը՝ ոչինչ: Լեռը մուկ ծնեց: Արտաքին տպաւորութիւնն անգամ բաւական խղճալի է: Եւրօպական մամուլի մէջ տեղ-տեղ միայն յիշատակեց կօնգրէսի մասին, այն ևս կատարեալ անտարբերութեամբ: Եւ եթէ չլինէին Աբդուլ Համիդի տխար մեքենայութիւնները, եթէ չլինէր արգելման ժամանակաւոր հրամանը Ֆրանսիական կառավարութեան կողմից, իրողութիւնը թերևս անցնէր բոլորովն աննկատելի:

Եւրօպան երբեմն շատ էր չափազանցնում Երիտասարդ Թիւրքիայի ուժը, այժմ, ըստ երևոյթի, հիասթափուած է: Նա տեսնում է, որ այդ ուժը աւելի երևակայական է, քան իրական: Մի քանի տարի շարունակ ակամատես էր նա այդ իբր-կուսակցութեան առաջնորդների անարգ շահատակութիւններին, տեսնում էր անարժան կամարժաններ, նւաստացուցիչ իրաւախոհութիւններ, տեսնում էր սկզբունքի բացակայութիւն, մտաւոր ու բարոյական լիակատար սնանկութիւն...

Մենք ևս տեսնում էինք: Մենք էլ խորապէս հիասթափուածներից էինք: Այնուամենայնիւ մենք առաջիններն էինք գուցէ, որ ողջունեցինք կօնգրէսի գաղափարը: Առաջին անգամը՝ օսմանեան կայսրութեան այլադաւան ու դժգոհ տարրերի ներկայացուցիչները պիտի համախմբէին իրար ճանաչելու, իրարու հասկանալու և „համերաշխ գործունէութեան ծրագիր մշակելու“: Առաջին անգամը՝ այդ տարրեր ուժերը մէկ կօնգրէսի մէջ ի մի գումարելով՝ պիտի ցոյց տային Եւրօպային և պաշտօն-

նական Թիւրքիային, որ նրանք իրենց այլադաւանութեամբ հանդերձ ներկայացնում են բուն բողոքի մի ներդաշնակ ու ահաւոր հոսանք, ուղղուած միևնոյն բռնապետութեան դէմ:

Եւ միթէ՞ օսմանցի բազմութիւ պատւիրակների շարքերում չէին գտնւի լուրջ, խելահաս մարդիկ, որոնք պատմութեան և իրականութեան գիտակցութիւնն ունենալով՝ պաղարիւն ու օրիելակով վիճաբանութեամբ իրական համաձայնութեան գային մեզ հետ՝ բոլորիս համար առաջնակարգ ու կենսական մի խնդրի մէջ, որպիսին է արդի ու էժիմի տապալուումը և մանաւանդ դրա համար ձեռք առնելը միջոցները...

Ահա թէ ինչ նկատումներից մղուած՝ մենք փութացինք պատասխանել և ղեկեցինք մեր խմբագրութեան պատւիրակներին: Մի անգամ ևս կամեցանք — անկեղծօրէն, ուղղամտութեամբ — շեշտել համերաշխութեան այն գաղափարը, որ քարոզել ենք տասնեակ տարուց ի վեր և որը վաղ թէ ուշ պիտի յաղթանակէ, չնայած ահաւելի խոչընդոտներին:

Եւ եթէ միևնոյն զգացումներով գէթ մասամբ տագորած լինէր Երիտասարդ Թիւրքիան, կօնգրէսը չէր ունենայ, անշուշտ, այն ցաւալի վախճանը, որ նա ունեցաւ: Կօնգրէսին ներկայացող հայ պատգամաւորները զգացին իրենց պաղ ու անհիւրընկալ մի մթնոլորտում: Առաջին օրից իսկ վրդովեցրեց նրանց արևելեան մօրալին յատուկ օսմանցի ղեկավարների նենգամիտ ընթացքը և նրանց ծայրայեղ անհամբերողութիւնը քրիստոնեաների վերաբերմամբ: Այդ անհամբերողութեան ամենաընդգիծ փաստն էր՝ մակեդոնացիներին հրաւիրելը և դրա համար բերած անմիտ պատճառաբանութիւնը՝ թէ „մակեդոնացիք խռովարարներ են“... Խլամի „ազատամիտ“ երկրպագուները այնքան հեռու են գնում, որ մինչև սկ մակեդոնացիներին իբրև այդ չեն ճանաչում և չեն ուղղում ընդունել նրանց դատի գոյութիւնը:

Շատ աւելի զեղող (°) ու պատկառոտ է Երիտասարդ Թիւրքիայի վերաբերումը դէպի հայերը: Կօնգրէսից առաջ և նրա ընթացքում տեղի ունեցած մի շարք փաստերը վկայում են, թէ որքան մեծ կարևորութիւն էին տալիս օսմանցի ազատամիտները հայ պատգամաւորութեանը և հայկական շարժման ընդհանրապէս: Եւ հէնց այդ է պատճառը, որ նրանք անսովոր ձիգ էին թափում՝ à tout prix քննելու հայկական հարցի,

հայոց ուրոյն պահանջների գոյութիւնը, որը իբր թէ սպառնում է նրանց փայտայած կայսրութեան ամբողջութեանը: Ուշագրաւ է և միանգամայն ըմբոստեցուցիչ թէ ինչպէս օսմանեան լիբերալիզմի շիտակ ու արդարամիտ հռչակած ներկայացուցիչներն անգամ զարտուղի ճանապարհներով, մանաւազապատ դարձածներով ձգնում էին ձուլել «ընդհանուր ունեւորների» կամ Միթհագրական մեռելածին «Սահմանադրութեան» մէջ ուրոյն ժողովրդային մի դատ, որ սրբագործած է միջազգային դաշնագիրներով և հարիւր հազարաւոր զոհերի արիւնով:

Ահա թէ ինչով էր զբաղւած Երիտասարդ Թիւրքիայի անդրանիկ համաժողովը: Մուսացած ներկայի հրատապ խնդիրները, մի կողմը թողած աւերիչ ու յոշոտող բռնակալութեան դէմ ձեռք առնելիք միջոցները՝ նա մտածում էր միայն ապագայ երանելի «սահմանադրութեան» մասին և միջոցներ էր խորհում՝ չէզոքացնելու կամ իսպառ կլելու «անջատական» տարրերը, ջնջելու 61-րդ յօդւածն ու Մայիսեան մեծօրանդումը և տարածելու հայերի և ուրիշ քրիստոնէաների վրայ օսմանեան քաղաքացիութիւնն ու ազգայնութիւնը:

Այդ զպղծելի մեքենայութիւնները դարձան իվերջոյ անհանդուրժելի և հայ պատգամաւորները ապարդիւն սեպելով իրենց ներկայութիւնը մի այդպիսի հողմաղաց ժողովում, անհնարին գտնելով ա յ ժ մ է ա կ ա ն ի ը ն դիրներն արծարծումը՝ խմբով թողեցին դահլիճը:

Վճռէսը վիժած կարելի է համարել: Հայերից յետոյ անջատեց նաև մահմէդական ներկայացուցիչների մի ստւար փոքրամասնութիւն, որը իրեն գլուխ ունենալով «պօղտիսիվիստ-քաղաքագետ» Ահմէդ Վիլային՝ ինքզինքը թշնամի է յայտարարում եւրօպական միջամտութեան: Մնացածները կազմեցին մնայուն մի կօմիտէ, որը, ըստ իր սեփական արտայայտութեան, պիտի կարգադրէ «Սահմանադրութեան» իրագործումը... Թէ ի՞նչ միջոցներով — Ալլահը միայն գիտէ: Իրողութիւնը այն է, որ թիւրք պղտամիտները իրենց աւանդական սովորութեան համեմատ՝ այսօր ևս ժխտում են լռելեայն կամ բացարձակօրէն — ղենւած պայքարի սկզբունքը: Հեռու բռնութիւնը, հեռու յեղափոխութեան արհաւիրքները, կորդ և առաջադիմութիւն — ահա մեր մոլեգին հակասութեանականների գործունէութեան թէ նպատակը և թէ տակտիկան... Եւ ապա մշտադաւար քաղաքական երեխաները իրենց տհաս մտքի յաւիտենական խարխափումներով դեռ յանդգնութիւն ունին հաւատացնելու արար աշխարհին, թէ ամբողջ մարդկային պատմութիւնն է այդպէս ընթացել թէ ապստամբութիւնները աղետաբեր են եղել միշտ, թէ բռնի ուժը երբեք ազատարար դեր չէ խաղացել պատմութեան ընթացքում... և այլ ոչ, երիտասարդ Թիւրքիան չէ առաջադիմում, նա չէ ուսանում: Իբրև մի ծոյլ ցեղի ներկայացուցիչ՝ նա իւրացնում է արևմտեան ծոյլ վարդապետութիւնները

միայն, որոնք թիւրքական ազատութեան շարժումը իրախոսելու տեղ՝ անդամալուծում են նրան: «Արբի և խաղաղ առաջադիմութեան» դօքտրինը ունի ժամանակակից եւրօպայի մէջ իր լիակատար գոյութեան իրաւունքը, այնինչ՝ տաճկական իրականութեանը պատաստւելով՝ նա հանդիսանում է մի այլանդակ կարիկատուրա:

Թիւրքամտութեամբ ու տարօրինակ մի յամառութեամբ մեր «ազատամիտները» շարունակում են ծանուցանել իրենց «խաղաղ տակտիկան»՝ նոյնիսկ այսօր, երբ իրենց, թիւրքերի դէմ կազմակերպւել է իվերուստ մի անօրինակ հայածանք, երբ ելլելով բռնաւորը շարունակ աքսորում կամ խեղդոտում է հարիւրաւոր մեծ ու փոքր թիւրք պաշտօնեաներ: Երբեք լրտեսութեան սխտէմը այնքան հրեշաւոր ծաւալ չէ ընդունել, ինչպէս այսօր, թիւրքաց մայրաքաղաքում: Քաղաքի ոստիկանների թիւր — Frankfurter Zeitung-ի թղթակցի վկայութեամբ — այժմ մտաւորապէս 10,000-ի է հասնում: Նոյն թղթակցի ասելով, կայսերական պալատում հինգ բիւրօ է հաստատւած՝ «վտանգաւորների» վասին տեղեկութիւններ հաւաքելու և հրահանգներ արձակելու համար: Չըկայ այսօր և ոչ մի մինիստր, որ սղտ լինի գաղտնի հսկողութիւնից:

Այսպիսի դժոխային պայմանների մէջ սպասելի էր, որ Երիտասարդ Թիւրքիան աւելի համարձակ ու աւելի վճռական ուղղութիւն ընդունէր. թուում է, թէ տէնօրի անողորմ քաղաքականութեան դիմաց՝ նա պիտի կարծ կապէր «կարգի ու առաջադիմութեան» բանդագուշանքների հետ, պիտի հետևէր հայերի ու մակեդոնացիների օրինակին, պիտի կազմակերպւէր ու կուէր...

Թուում է թէ սուլթանական հալածանքների այդ բազմաթիւ գոհերը, որոնց շարքերում կան, անշուշտ, բարձր առաքինութիւնների տէր մարդիկ, պիտի ստւարացնէին դժգոհների, դիտակից ըմբոստների բանակը և պիտի ուժեղացնէին այդպիսով օսմանեան «ազատամիտ կուսակցութիւնը»: Այդ բնական երևոյթը տեղի չի ունենում՝ սակայն և Երիտասարդ Թիւրքիան այսօր, ինչպէս առաջ, ներկայացնում է տարբեր ու անորոշ ձգտումների մի քաօս, բայց երբեք «կուսակցութիւն»:

Այո: ցեղական-անտրօպօլոգիական խորունկ պատճառները — մի ֆատալ ու ողբալի իրողութիւն է այդ — ճակատագրապէս անդրադառնում են թիւրքաց ամենաազատամիտ սերնդի վրայ ևս: Երիտասարդ Թիւրքիան իր աշխարհայեցողութեամբ, իր ամբողջ հօգեկան կազմով մի զօհ է իր ցեղի դարաւոր ու ահոնելի անշարժութեան: Նրա մէջ չկայ ընկերական այն հրաշագործ բնազդը, որը առաջնորդում է մի ազգի ճնշած ու բողբոջ ընդհանրութիւնը անդուլ մաքառման ճանապարհով դէպի հասարակական կենցաղի բարձրագոյն ձևեր: Անդունակ ինքնաբերաբար կազմակերպւելու գոտ բացասական գործողութիւններ — թալանի և սպանու-

Թիւններէ համար — այդ ցեղը անընդունակ է հանդիսանում նոյնիսկ յանձին իր ամենահասուն ու առաջադէմ զաւակներէ՝ կազմակերպելու յանուն դրական գործի, յանուն կուլտուրական-ազատագրական պայքարի։ Այս մի ուրիշ աղետաբեր կողմ։ բացակայում է տաճիկներէ մէջ ամէն մի ազատագրական շարժման համար անհրաժեշտ շ ա ղ ա խ ը, նրա սրբագործող ուժը — գ ա ղ ա փ ա ը ը։ Անօթի ստամոքսն ու դատարկ գրպանը յեղափոխիչ ուժեր են, անտարակոյս, բայց նրանք բաւական չեն դեռ։

Օտոսմանեան լիբերալիզմը ի ր ո ղ ու թ ի լ ն չ է տակաւին, այլ սոսկ տ ե ն ղ ե ն ց ի ա։ Երիտասարդութիւնը շարժումը մնում է կտրատուած, բաժան-բաժան, երկնոտ ու վարանոտ, անգոյն ու ամուլ։ միշտ ուտոպիստ, զառանցող, — երբէք իրականութեան վրայ զգաստ աչքով նայող միշտ Ֆ ր ա Վ ի ներկայացուցիչ — երբէք կ ե ն ղ ա ն ի գ ո ը ծ ի։ միշտ ձրի յոխորտացող — և երբէք խածնող։ նա յամառում է անհատական բողոքի շրջանում, — անհատներն էլ մի մի կենտրոնախոյս ու անտագոնիստ ուժեր են, որոնցից իւրաքանչիւրը «փրկիչ» է ուզում լինել։ Մի մի զօրապետներ, առանց զինւորների...

Ակեպտիկ էինք երիտասարդ Թիւրքիայի մտաւոր հասունութեան և քաղաքացիական առաքինութիւնների վերաբերմամբ։ Պարիզի համաժողովը եկաւ, դժբախտաբար, աւելի ևս ամրապնդելու մեր սկեպտիկութիւնը։

Ե Ի Ր Օ Պ Ա Ն Ե Ի Ր Օ Պ Ա Յ Ի Դ Ե Մ

Երկու Եւրոպա կայ։ Եւրոպա՝ Ախիլէսի ու Նիկոլայի, Բիսմարկի ու Կրիսպիլի, Սուլզերիի ու Հանստոյի, ուրիշ խօսքով՝ դիպլոմատիական Եւրոպա, որ մի Աստուած ունի — ուժը, մի աւետարան — շահը, մի սրբութիւն — գահը։

Եւ դրան կից մի այլ Եւրոպա — վաղան Եւրոպան, նա որ ունի ցնորք, իդէալ, երազներ, որ ունի այլ Աստուած — արդարութիւնը, մի այլ աւետարան — հաւատարութիւնը, մի այլ սրբութիւն — ազատութիւն։

Մէկը ուժեղ է տակաւին, միւսը դեռ թոյլ։ Առաջինը՝ ծնունդ է անցեալի, յենւած դարերի վրայ, ձեռքին բռնած գահը, եկեղեցին, կապիտալը։ Երկրորդը՝ ժառանգ ապագայի, տարած արշալոյսի հրապոյրներով, ձեռքին բռնած տապար, գրիչ ու նշտար։ Մէկը կանգնած գերեզմանի մօտ, դաժան, երկիւղը սրտում, կնճիռները ճակատին։ միւսը թէև թոյլ բայց կենսունակ, ինչպէս նորածին մանկիկ, ժպտագէտ, յոյսը սրտում, ճակատը փայլատակուն...

Առաջինը մեր թշնամին է, հայեր, երկրորդը՝ մեր բարեկամը։
Ամբողջ 50 տարի այդ թշնամուն դիմեցինք։ նապօ-

լէծին դիմեց Զէյթունը՝ 1862-ին. Բիսմարկեան Բերլինին հայոց պատրիարքը՝ 1878-ին, արեան այն օրերին, երբ օտար զօրքերի մուտքը հայկական նահանգները՝ հայութիւնը դէպի ապստամբութիւն էր կոչում. նրան դիմեց հայ պատւիրակը, հայ պատգամաւորութիւնը, հայոց մամուլը, նոյնիսկ երբեմն հայ կուռղը։

Եւ խաբեց։ Այդ հմայիչ, ուժի և մեծութեան ծիրանով պատած կախարչը, երբեմն այնքան մեծահոգի, իդէալիստ, գաղափարական՝ երբ շահերի պատահական զուգահիւսութիւնը այդպէս է թելադրում, շարունակ և ամէն անգամ խաբեց, այո՛, հայերին. կամ խոստումներով — անիծւած խոստումներ — նա յետաձգեց ճգնաժամի ճակատագրական լուծումը, և կամ, որ վատթարագոյնն է, կաբինետի մէջ փակեց այն խնդիրը, որ ստեղծուած էր հրապարակի վրայ ապրելու, մի խնդիր, որ չէր կարող և երբէք էլ չէր կարող ապրել դոնփակ կաբինետներում, դիպլոմատի թղթածածկ սեղանի վրայ, այլ միայն արևի տակ, ժողովրդի ծոցում, այն հողի վրայ, որ թանաքի տեղ՝ արիւնով է սնւած, այն սրտերուս, որտեղ հաշի տեղ դրած է կրակ, յոյս, տէնչ, իդէալ...

Եւ մենք փորձեցինք ներս թափանցել այդ բոլոր մահաւառ աշխարհը՝ անսիրտ, անխիղճ, պատմութիւնից չամաչող և գաղափարից զզուող կաբինետները, իբրև քաղաքական մոլորաց կան, իբրև աղերսող, իբրև ստրուկ ժողովրդի անզօր թարգման։ Եւ դիպլոմատիան՝ միշտ իրեն հաւատարիմ, օրօր կարգաց մեր գլխին, խաբեց, ձեռնունայն ճանապարհ դրեց մեզ, յաճախ ծաղրի առնելով մեր արտասուքը, քրքիջ արձակելով այն երկրի երեսին, ուր տիրում էր արիւն, վիշտ, արտասուք, տառապանք...

Բայց ահա նոր Եւրոպան, վաղան, իդէալների Եւրոպան, որ բարձրանում է հորիզոնի եզերքին, ինչպէս մշուշապատ լեռան գագաթն՝ ջերմացնող ճառագայթների դիմաց. կանգնած մի պատանդանի վրայ, որ չէ շինւած թղթից և թագրիւններից ու շաղախած արտասուքով, ձեռնակերտ աղերսող Հայաստանի, այլ մի այլ պատանդանի վրայ, որ կառուցւած է դիակներից, շաղախած զոհերի և հերոսների արիւնով, կերտւած բողոքի, սպանալիքի, պայքարի վանգաւածով, ձեռակերտ նոր, կուռղ Հայաստանի։

Սրբազան պատանդան։ Օտարի կամքից չէ կախւած նրա բարձրութիւնը, քարով և կիրով չէ շինւած նա. նրա մէջ քարը՝ հերոսի դիակն է, կիրը՝ յեղափոխականի արիւնը։ Եւ բարձրացած այդ սրբազան, նոյնիսկ թերահաւատներին սիրտ տուող բոլոր գի վրայ՝ իդէալների Եւրոպան ձայն է գցել ամբողջ աշխարհը, ձայն՝ բողոքի, ձայն՝ ոգևորութեան, բողոք՝ ընդդէմ դիպլոմատիական նենգութիւնների, ոգևորութիւն՝ ընդդէմ խեղդող անտարբերութեան։

Երեկ այդ բողոքը չկար:

Այսօր նրանն է հրապարակը:

Եւ այդ հրապարակի վրայ այսօր հայոց հարցը ունի այնպիսի մեծանուն բարեկամներ, ինչպէս՝ Գասսի, Պրէսանտէ, Ժօրէս, Անատօլ Փրանս, Կլէմանսօ, Վանդալ, Ա. Լըրուս-Բօլիեօ, Քիյար, Վիկտօր Բերար, Դիտտուրնէշ Գօհիէ, Զէմբա, Ռուանէ Եւ Դը Կօնտանսօն Էլն.—Փրանսիայի ա յ ու մ Բրայս, Ստէվէնսօն, Մակ կօլ, Դիլօ, Ռամսէի, Բիտ—Անգլիայի ա յ ու մ Էլանդէրվէլը, Ռէկլիւ, Դընիս, Լօրան, Եանսօն, Պ. Էրրէրա Է Պիքար — Բէլգիայի ա յ ու մ Էլիրիօվ, Լամպրէխտ, Բէրնշտէյն, Բէքէր, Կառտսկի, Լէպսիուս, Հարդէն, Լէհման, Բօրբախ Էլն.— Գերմանիայի ա յ ու մ—Վան Կօլ—Հօլանդիայի ա յ ու մ Բայեր—Դանիայու մ Լօմբրօզօ, Ֆէրրի, Զիպրիանի, Ֆէրրէրօ, Գարիբալդի—Իտալիայի ա յ ու մ Է ուրիշ շատերը Շվէյցարիայի ա յ ու մ, ինչպէս Է այլ երկրներու մ:

Եւ այդ բոլոր բարեկամները, պատկանող ոմանք պարլամենտական շրջանին, ոմանք գրողների դասակարգին, միւսները՝ լոկ իբրև պրօպագանդի ներկայացուցիչներ, ոմանք իբրև պետական անձինք, կամ գիտութեան սպասաւորներ, միակամ Է միաբերան, թէև յաճախ անձանօթ մէկը միւսին, հուժկու ալիքներով տանում Է տարածում են այն դատը, որ արդարութեան դատն է, որ ազատութեան երջանիկ օրերին հայկական լեռնավայրում պիտի մարմնացնի քաղաքակրթութեան բարձր գաղափարները, հեռու քաղաքական բացառիկ, նեղ, անցողական ծրագիրներէց . . .

Անդամ անցան թիւերի մացութեան տխուր օրերը, երբ ստրուկ Հայաստանը իր ազատութիւնը սպասում էր օտարից, Է այն քաղաքական աղերսագրերի միջոցով Քարս մտածողութեան շրջանն էր դա: Մենք նրան պատմութեան յանձնեցինք: Նա գոյութիւն ունի արխիւների մէջ, բայց ոչ կուող Է տանջող երկրում: Եւ յետոյ:

Եւ յետոյ մի այլ պարզաբանութիւն, որ աւեց մեզ տասն տարւայ կուի տրամաբանութիւնը, քաղաքական գրութեան տխուր, անհաճոյ, բայց իրական կազմը — այն, որ առանց Եւրօպայի միջամտութեան դժւար, նոյնիսկ անկարելի է ստեղծել ինքնավար Հայաստան: Մենք գեռ շատ հեռու ենք այն երջանիկ, հրապոյրներով լի, Է այնքան գրաւիչ օրերից, երբ սօցիալական մեծ յեղափոխութիւնը կը ջնջէ քաղաքական Եւրօպան, հիմնելով նրա աւերակների վրայ նոր Եւրօպան, իբրև մի դաշնակցութիւն, ազատ սպանիչ Է անվերջ թշնամութեան ճիրաններից: Սպասել այդ օրերին, կը նշանակէ սպանել արիւնքամ Հայաստանը: Պատմութիւնը Է կեանքը մեր վզին դրել են ոչ թէ սպասելու խաչը, այլ կուի խաչը:

Եւ այդ կուիլ չի սպասուի: Նա թելադրում է տարաբախտաբար հաշի առնել իրերի վիճակը, որ մի օր հանդէս է գալիս իբրև ուսական քաղաքականութիւն

Երասխի աիբրին, միւս օրը՝ իբրև գերմանական կօլօնիաներ՝ Փոքր-Ասիայի սահմանների վրայ, մի ուրիշ անգամ իբրև անգլօ-ուսական միջուկ, ու մի այլ տեղ իբրև Եւրօպայում տիրող թագաւորական տների գոյութեան խնդիր, որ հրապարակ է նետել գաղտնի դաշնագրերի մի անվերջ շղթայ, իբրև անհաշտ ոտնի ազատագրական ամեն մի շարժման, լինի դա Հայաստանում թէ Լեհաստանում, Բալկանի վրայ, Ֆինլանդիայում . . .

Սակայն հայը, անկազմ թէև ողևոր, ուժասպառ թէև տոկոն, անկարող է միաժամանակ կուի վարել թէ ուղղակի թշնամու դէմ, որ Թիւրքիան է, Է թէ անուղղակի հակառակորդի դէմ, որ քաղաքական Եւրօպան անուան է կրում: Ստամբուլեան բռնապետութեան դէմ— հայը պիտի կանգնի ինչպէս թուրք փրփրած ալիքների դէմ, կուրծք տալով թշնամու գնդակին, բանտին, սուրին Է դաւերին: Իսկ Եւրօպայի դէմ, բռնապետութեան դաշոյնը խարտոզ Եւրօպայի դէմ՝ մենք պիտի կանգնեցնենք մի այլ Եւրօպա, վաղւան Եւրօպան, նա, որ ինչպէս պահպանաուիւծ, իրօք տարւած է արդարութեան գործով:

Փաստերը քիչ չեն: Եւ նշանները՝ շատ սփոփիչ:

Այդ նօր հոսանքը, հայասէր բարեկամների միջազգային դաշնակցութիւնը, անկաշառ է, վստահելի, ապագայի տէր: Նա հերոս է իր ձգտումներով իր սիստէմով: Աղերսանք չի պահանջում նա մեզանից, Է ոչ էլ իր շէմբերը մաշելու փեշակ: Հակառակը: Նա ատում է աղերսանքը, սպասելը: Նրա իդէալը՝ բողոքն է ու կուիլ Է այդ իդէալը միշտ վառ պահելու համար, մենք այլ նիւթ, այլ միջոց չունինք, բայց եթէ բողոքը Է կուիլ . . .

Եւ նրանք, այդ իդէալիստ, անկաշառ բարեկամները, հայասէրների այդ միջազգային լիքը կը դառնայ մեր կուի, հայկական յեղափոխական փոթորիկների դիւցազներգուն, սիրտ տուողը, նրա մշտական փաստաբանը Եւրօպայի առաջ, արթուն հսկողը՝ որպէս զի փաստերը, թէ արեան Է յաղթութեան փաստերը չթաղեն, Հանօտ-Լօբանօվեան կաբինէտներում, ինչպէս այդ եղաւ փորձութեան տարիների շրջանում . . .

Եւրօպան՝ Եւրօպայի դէմ:

Եւ դա պիտի լինի հայկական միակ քաղաքականութիւնը, արտասահմանն արօպական դի հիմնական նպատակէտը, որ իր գոյութեան, իր յոյսերի Է իր աղողութեան համար մի աղբիւր միայն ունի — կուի երկրի մէջ, յեղափոխական ցնցումն ժողովրդի ծոցում . . .

Կուող հայը՝ բռնաւոր Թիւրքիայի դէմ:

Ազատասէր Եւրօպան՝ քաղաքական Եւրօպայի դէմ: Այդ են յորդորում են մեզ մեր Եւրօպացի բարեկամները: Այդպէս է թելադրում մեզ կուի լօգիկան:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ ԲԱՅԽՍՏԱԳԻ ՄԷՉ

Ուշ քան երբէք: Եթէ չենք սխալուում, առ աշին անգամն է, որ հայկական հարցը յուզուում է այդ պաշտօնական հաստատութեան մէջ, ուր այսօր ևս դեռ կարծէք սաւառնում է Բիսմարկի ոգին: Գերմանիայի պատգամաւորական ժողովը իր հարիւրաւոր դէմօկրատ ու սօցիալ-դէմօկրատներով տարիների ընթացքում լռելեայն կամ բացարձակօրէն ծափահարում է Վիլհելմ II-ի գերազանցապէս ռեալիստ քաղաքականութիւնը տաճկական Արևելքում: Ռայխստագը հաւատարիմ մնաց իր այդ տրամադրութեանը նոյնիսկ ամենաողբերգական ու շառաչալից թւականներում, երբ «բարեկամ Համիրը» խեղդուում էր արեան մէջ մի ամբողջ քրիստոնեայ ժողովուրդ: Մի ահա յիշե՛ք բարսրութեամբ, որ յատուկ է թերևս միայն գերմանական ցեղին՝ այդ գերագոյն ազգային հաստատութիւնը խուլ ու ժուռ էր մնում հայկական հոգեւարքի դիմաց և անվորով, առանց կարմրելու հանդուրժում էր պրուսական ոստիկանութեան շահատակութիւններին, որոնց նպատակն էր խեղդել Գերմանիայում ամէն մի ազգու պրօպագանդ՝ յօգուտ հայերի, իլլնաս բարեկամ կառավարութեան:

Փետր. 3-ին վերջապէս մի մարդասէր ձայն փորձեց ազդել այդ քարասիրտ մթնոլորտի վրայ: Սօցիալիստ Գրադն Կոնստանտին էր դա, որը բաւական հանգամանօրէն ծանրացաւ Հայաստանի արդի վիճակի վրայ: Ահա նրա ձառի համառօտութիւնը, որ քաղում ենք Vorwärts լրագրից:

«Ինձ մնում է այժմ խօսել մի ուրիշ խնդրի մասին, որը հազիւ թէ երբեք մանրամասն քննութեան աւարկայ է եղած Ռայխստագի մէջ, բայց որի պարզաբանումը այս հիմնարկութեան բարոյական պարտքն է թւում: Խօսքս այն լուրերի մասին է, որ վերջին ժամանակներս կրկին հասան Գերմանիա և որոնք վերաբերում են Յաճկաստանի հայերի վիճակին: Երբ 1894-ին Եւրօպայի ուշադրութիւնը ուղղւեց Հայաստանի արևմտ անցքերի վրայ, ամբողջ աշխարհը ցամառ մէջ էր և Անգլիան, ինչպէս նաև Ռուսաստանը ուղղեցին թիւրք կառավարութեան մի յիշատակագիր, որով պահանջում էին դադարեցնել այնտեղ առաջացող զարհուրելի ջարդերն ու գազանութիւնները: Թիւրքաց կառավարութիւնը ընդունեց այդ յիշատակագիրը, սակայն, դժբախտաբար, նրա խոստումների իրագործման մասին այժմ խօսք անգամ չի կարող լինել: Տարիներից ի վեր և վերջին ժամանակներս յարաճուն չափով դարձեալ կատարուում են սարսափելի աւերմունքներ ու կոտորածներ հայերի մէջ: Գրապատճառը թիւրքերի և հայերի ցեղական ու կրօնական տարբերութիւնների մէջ չէ միայն, այլ նաև անտեսակա՛ն ու քաղաքակրթական ասպարիզում: Հայ ազգաբնակիչութիւնը հակուում ունի դէպի եւրօպական հաստատութիւնները և ներկայումս ունի և ներկայումս է, իբրև արթուն, կենդանի առաջադիմող մի ժողովուրդ, որը ձգտում է ազատել Տաճկաստանի չափազանց պայական և անարդար քաղաքականութեան մի վիճակ, շարունակաբար տեղի են ունենում անմեղների բանտարկութիւններ: Հրդեհում են

ամբողջ գիւղեր, չեն խնայում կանանց ու երեխաներին: Այս տեղեկութիւնները անհիմն չեն, նրանք վաւերացում գտան Ֆրանսիական միսիստր Գեղիասէի ձառու անցեալ նոյեմբերի 5-ին:

«Տաճկաստանի մէջ չկայ ոչ մի հաստատութիւն, որ ընդունակ լինէր բարեփոխումներ անել: Վիճակի առաջնորդներ և ուրիշ հոգեւորականներ իրաւունք չունին կառավարութեանը գանգատներ ներկայացնելու: Իւրաքանչիւր մի գանգատաւոր հայերի կողմից պատժուում է, որպէս պետութեան դաւաճան: Ա. Պօլսի հայ պատրիարքարանը ևս բոլորովին անզօր է հանդիսանում:

«Արդ, ես հարցնում եմ պետական պարոն կանցլէրին՝ տեղեակ է նա այդ իրողութիւններին և արդեօք գերմանական կառավարութիւնը, ինչպէս նաև Բերլինի դաշնագիրը ստորագրող միւս կառավարութիւնները մտադիր չեն որոշ դիրք բռնել այդ խնդրի մէջ: Մասնաւորապէս Գերմանիայի վրայ է ընկնում այդ պարտականութիւնը, որովհետև գերմանական կայսրը քիչ առաջ խօսում էր այն առանձին բարեկամական յարաբերութիւնների մասին, որ մենք ունենք Թիւրքիայի հետ: Նա շեշտում էր, որ գերմանացիք և տաճիկները, թէև տարբեր ծագում ու կրօն ունեցող՝ այնուամենայնիւ կարող են լինել շատ լաւ բարեկամներ: Եթէ այդպէս են մեր յարաբերութիւնները Թիւրքիայի հետ, ապա ուրեմն մեր մասնաւոր պարտականութիւնն է՝ հսկել, որ գործադրին հայերին պաշտպանութիւն խոստացող որոշումները»:

Բիւլօլ ցինիկաբար հեգնեց սօցիալիստ պատգամաւորի առաջադիւր, կտրուկ յայտնելով, որ Գերմանիան չի կարող մղել համաշխարհային քաղաքականութիւն:

Աւելին սպասելի չէր մի կառավարութիւնից, որը ամենավարագ Realpolitik-ի մարմնացումն է այսօր և որը միշտ ցինիկով ու հեգնութեամբ է դիմաւորել ճնշած ազգերի աղիողորմ գանգատներին:

Բիսմարկի հռչակաւոր Ֆրազը Արևելեան խնդրի վերաբերմամբ՝ պահպանում է դեռ իր ամբողջ ուժը:

ՏՕՔԴՕՐ ԻՍԱՔ ՍԻՒՔԻԻԹԻ ՊԵՅԻ ՄԱՀԸ

Ընդհանուր ճշմարտութիւն մը եղած է այն կարծիքը թէ, թիւրքերուն մէջ յեղափոխական և ներկայ ըստիմին դէմ ըմբոստ տարրերը առհասարակ ոչ-թիւրք միւսիւմաններն են եղած՝ ալբանացի, քիւրդ, տաղիստանցի, չէրքէզ, արաբ ևլն: Թիւրք-թաթար ցեղին մէջ մայրերը դեռ աշխարհք չեն բերած օրինակելի և ձեռներեց անհատներ, որ քաջութիւնը ունենային պատերազմի դաշտը նետելու և իտէալական հաւատքէն մղւած, կեանքի դիւցազներգական արհամարանքը ունենային բունաւորին դէմ: Եթէ անոր մէջ դժգոհութեան ահօսներ կամ վաղանցիկ խրտուումներ կը նշմարին, անպատճառ հոն ուրիշ ցեղի մը արիւնը կրող ձեռք մը կայ:

Տքը, Սիւքիւթի պէյ, որուն մահը Սան-Սէմօյի մէջ այնքան ցաւ պատճառեց Թիւրքիոյ ազատասէր կուսակցութեան և զինքը ձանձցողներուն, տիգրանակերտցի քիւրդ մըն էր, որ Պօլսոյ բժշկական վարժարանէն Հոռոտս արքսրելով իբր յեղափոխական խռովարար, բանտէն փախած եկած էր Եւրօպա 1896-ին և երիտասարդ թիւրքերու կուսակցութեան էն ուժով թերևս էն կարևոր սիւներէն մէկն ելած էր:

Հակառակ անքաջալեր պայմաններուն և իր թոքախտաւոր դրութեան, ինքնամոռացութիւնով ու յարատեւութիւնով վարեց «Օսմանյը» թերթին խմբագրութիւնը: Իր մահը, եթէ չենք սխալիր, «Օսմանյը»-ի մահը եղաւ միանգամայն:

Մեր ընթերցողները կը յիշեն՝ երկու տարի առաջ «Դրօշակի» մէջ հրատարակած քիւրդերուն ուղղած կոչերը, որուն հեղինակը, «Քիւրդ բարեկամ մը» կամ «Քիւրդ մը» ստորագրութիւններով, տքր. Սիւքիւթին ինքն էր, որով հրակէր կը կարգար իր ազգակիցներուն, ետ կենալ սուլթան Համիդի շարագործ ծրագիրներուն գործիք ըլլալէ: Ճիշդ է, երկուստարդ թիւրք էր ան, բայց թիւրքիան վերակենդանացնելու պատրանքին մէջ, ամբողջ ցեղի մը մեռելութեան առջև, դժնդակ իրականութեան մտտութեամբ ունէր. երբեմն մէջը կ'արթննար իր ցեղին ոգին և կուզէր նետուիլ քրդերու մէջ և հայերուն հետ համերաշխ վերջ տալ անազնիւ ու ոճրագործ ըժմիմին, որ կ'ապականէր իր ցեղը և կ'աւերէր երկիրը:

Իր հասարակական ըմբռնումները լայնցած էին եւրօպական աշխարհայեցողութիւնով ազատամիտ, կրօնի թըշնամի—որ թիւրքիոյ կործանման պատճառ կը սեպէր— գործնական յեղափոխութեան կուսակից, բայց համոզուած միանգամայն որ թիւրքերու ձեռքով անհնար էր ատ:

Տօքր. Սիւքիւթի, իր խղճին հետ հաշտ, թիւրքիան ողջնցնելու ապերախտ ասպարէզին մէջ գործեց, առանց մեծ յոյսեր տածելու անոր վերածնութեան մասին, առանց հաւատալու և երբ տարագիր մեռաւ, թիւրքիոյ հորիզոնը դեռ շատ հեռու էր արշալոյսներ ունենալէ...

25^է որ թիւրքիան յուսակաբուութիւններու երկիրն է:

Թ Ղ Թ Ա Կ Յ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ի

Ն Ա Մ Ա Կ Խ Ա Ր Բ Ե Ր Դ Է Ն

12/25 յունւար 1902

Անցնող տարւան վրայ յետադարձ ակնարկ մը՝ այնքան ցաւազին, որքան ձանձրալի պիտի ըլլար, քանի որ նոյն հարստահարութեանց, նոյն հասարակական գանգատներու և վշտին, ու կառավարական նոյն անողոր ահապարհութեան մանրամասնութիւններն էին, որ պիտի նշանակէինք: Եւ արդէն թիւրքիոյ ու Հայաստանի մեռելական կացութեան մէջ այլազանութիւնը կամ փոփոխութիւնը արիւնի անցքեր, ահաւոր տուամներ ու ժողովուրդներու աղաղակին երբեմն ուժգին, երբեմն հոգեվարք արձագանքները կը կազմեն: Այսօրը այնքան նման էր ասկէ հինգ վեց տարի առաջայ երէկին ու վտահաբար կրնանք ըսել թէ գալիք բոլոր վաղերն ալ այնքան կսկծօրէն նոյնը պիտի ըլլան իրենց բոլոր նախորդներուն: Եւ ի՞նչ դառնութիւն, հոգիի ի՞նչ դժոխային գիտակցութիւն, երբ ժողովուրդ մը, ինչպէս հայը, նոր տարին կը սկսի յուսահատութեան, անմիթար լքումի և ամենէն խելագար բռնապետութեան մը քմահաճոյքին թողածի համակերպութեամբ: Տրաշք մը չէ՞ որ վաղը, գարնան դուռը բացածին պէս նորէն երկրագործն իր հողուն պուխը գանար ու այս ցուրտին բուրբին՝ խնոթպանը իր ափ մը խանութին մէջ կ'ծկտած՝ արիւթեամբ մղէ աշխատութեան պայքարը: Եթէ պարբուր բնաղդական ազնիւ բարձանք մը, աշխատութեան յամառ ու տեւական

կորով մը օժտած չ'ըլլար մեզ հաւատացէք որ վայրկեան մ'իսկ անհնար էր ապրիլ այս արիւնշաղախ գետիններուն, այս ընդարձակ ու համատարած գերեզմանոցին մէջ: Հաղորդակցութեան բոլոր միջոցները կտրուած, այնպէս որ ամենավստահելի երաշխաւորութեամբ իսկ էն պատուաւոր վաճառականը արգիլած է մտաւոր գաւառ մը ճամբորդել, արդիւնաբերութեան բոլոր աղբիւրները ցամքած, միայն ժողովուրդը իր մսին ու ոսկորին հետ դատապարտուած է մեքենական կեանք մը քաշչրտել ու աւելին չի պահանջել:

Եւ սակայն այդ միսն ու ոսկորը իրեն թողած ըլլային, սիստէմատիքաբար պատրաստուած այս աղքատութեան, թշուառութեան մէջ, ուր ալ բան մը չի կայ զոհարարութեան, այդ միսն է որ կը պահանջեն: Վերջին պայրամի օրերէն մէկ երկու շաբաթ առաջ խեղճ աղքատներու անկողինները, ուտելիքը, ափ մը պաշարը ծախու հանեց կառավարութիւնը կամ գրաւեց, ամբողջ ընտանիքներ մնացին ձիւնին ու սառոյցին վրայ այս սոսկալի ձմեռան մէջ, ուր դուրսը ագուաին թեւ թռած ատեն կը սառի: Հարկահաւաքութիւնը երբէք այսքան ծայրայեղ հարստահարութեան միջոց մը դարձած չէր. տասնեակ տարիներով բացակայ եղողներուն, անդարձ պանդխտացողներուն — որոնց ողջ ըլլալն իսկ տարակուսական է — բարդած սուրբերը կը գանձէին, գիտէք ուրկէ,—ամենահեռաւոր ազգականներէ, հեռուէ հեռու ծանօթներէ կամ — հաւատացէք թէ սխալ չի կայ — անոնցմէ, որոնք առաջին հարցումի մը այդ բացականչներուն լոկ անունը գիտցած կ'ըլլան: Եւ այս բոլոր վագերային սկզբունքին գործադրին են քաղաքիս Մալ-միւտիւրին և յետին թահսիլտար Ահմէտ էֆէնտի անունով մէկը, այս վերջին թըրքացած հայ սերունդէ մը կ'իջնէ. ասով յայտնի արդէն իր արիւնին որքան ապականուած ըլլալը, որով իր նախահայրերը դուրս են եկած տառապող, բայց ազնիւ հայերու շարքէն և անցած ապականակիր ընկերութեան մը ծոցը: Քանի՞ քանի՞ անգամ բողբուեցաւ այս 100 լըշ, ամսականով ծառայող բռնաւոր ու վնասակար պաշտօնեային դէմ, բայց գայմագամը իր գինովութեան ժամերէն ազատ միտք ունեցած չ'եղաւ, որպէսզի իր պաշտօնին արդարութիւնը գործադրէր: Ասկէ տասն օր առաջ Ս. Ստեփանոս թաղի ներկայացուցիչները (աղաները) վեց օր բանտարկեցան, գիտէք ինչու, որովհետեւ նոյն թաղէն չէին կրցած գանձել չեմ գիտեր քանի՞ հազար դահեկան զինուորական սուրբ: Բայց աղան ինչո՞վ յանցաւոր է, ի՞նչ բանով պարտական է թաղին սուրբը իր քսակէն վճարելու: Օ՛հ, և այս բանտարկութիւնը լոկ այդ 100 լըրուշնոց թահսիլտարին քմահաճոյքին պատճառով: Նախատիք մըն է ասիկայ, անիրաւութիւն մը, որուն մարդ չի կրնար դիմանալ բայց որո՞ւ պէտք է գանգատիլ, որո՞ւ դիմել: Վ'իմանանք թէ այդ բանտարկուած հայերը — որոնք պատուաւոր և կարող մարդիկ են — դատ բացած են նոյն թահսիլտարին դէմ: Դատին վերջաւորութիւնը հիմակընէ իսկ գուշակելը դժուար չէ: Հայերը պիտի վնասուին և պիտի ստիպուին ասկէ ետք խորին մեծարանքով վերաբերիլ այդ թահսիլտարին հետ ու յարգել անոր բոլոր քմահաճոյքները:

Եւ հայը ինչո՞վ իր պարտքը իր սուրբը վճարէ, երբ քաղաքական, տնտեսական աներեւակայելի կաշկանդումներէ, հալածանքներէ ետք կը ծանրանայ տակաւին պաշտօնեային, թիւրք խուժանին, մասնակի ու առանձին

բռնակալութիւնը, կամայականութիւնը և ընկերութեան յետին չարագործներուն բոլոր սանձարձակ սխրագործութիւնները: Գողերու յատուկ ընկերութիւններ կազմակերպուած են, վստահաբար օրինաւոր պաշտօնեաներու պաշտպանութեանը տակ, որոնք համարձակութեամբ կը գողնան, կը թալանեն, թէ գիւղերը և թէ քաղաքը, հայ տուններ: Գրեթէ ամէն գիշեր տուն մը կը բացուի և բնակիչներու քնացած միջոցին տանը բոլոր իրեղէնները կը կողոպտուին, արթուն վիճակը աւելի վնասակար է, որովհետև բողբոջ կամ իրարանցման մը պատահականութեան առջև անգէն բնակիչը կամ կըսպաննուի և կամ մահու չափ կը վերաւորուի: Ասկէ մէկ երկու ամիս առաջ Խուլու գիւղի խոճաբաշին սոսկալի կերպով վերաւորուած գտնեցաւ գիշեր մը, յայտնի աւազակ Միլլապեղցի պէկի մը ձեռքով, որովհետև խոշաբաշին ու գիւղի կարգ մը ազգեցիկ հայեր այս անցնող տարւան ամառը արգելք եղած էին նոյն պէկին Խուլուի աշարը առնելու: Քանի որ պէկը աւազակի ընչաքաղցուութեամբ վերջին աստիճանի հարստահարած էր քանի մը տարի այդ գիւղն ու գիւղացիները: Խոճաբաշին երբ կառավարութեան դիմեց վերաւոր ու հիւանդ, վճարեցաւ լըբօրէն:

Եւ այս դրութիւնը այնքան տարածուն, այնքան մահացու հանգամանք մ'առած է, որ ազատ խիղճն ու ազնիւ գիտակցութիւնը անկարելի է որ չ'ընդվզին: Պարամէն երկու շաբաթ առաջ 4-5 թիւրք ղինւորական սպաներ ցորեկ ատեն շուկայի մէջ յարձակեցան տէֆթէրտարին վրայ և զայն չարաչար կերպով ծեծեցին, իրենց ապաւիտ ամսականները պահանջելով: Մենք չենք մեղադրեր այդ սպաները, երբ տարւան մէջ մէկ ամսական մ'իսկ առնելու անկարելութիւնը կը տեսնեն: Հարկաւ տէֆթէրտարը յանցաւոր չէ, բայց սպաններն ալ տէֆթէրտարը գանակոծելով վերին, բարձրագոյն իշխանութիւնն է, որ կը խայտառակեն և անոր դէմ է որ կ'ընեն իրենց ցոյցը:

Այս շաբթուան կարևոր և միանգամայն քստմնելի լուրը Տիգրանակերտէն է որ կուգայ: Ար լսենք թէ ցորեկ ատեն կարգ մը սրիկայ թիւրքեր բռնութեամբ կը մտնեն հայ պատուաւորի մը տունը և հոն հաւաքուած հինգ վեց հատ հայ պատուաւոր տիկիներ կը բռնաբարեն ու կը լլկեն: Ասոր վրայ հայերը տագնապալի իրարանցում մը կ'ունենան իրենց բոլոր խանութները գոցելով դէնքի կը դիմեն: Ըուկաները երեք օր փակ կը մնան, կուսակալ—որ ահաւոր տեսակէն կաշառակեր, հարըստահարիչ չարագործ մըն է—իզուր կաշխատի հայերը համոզել ու գրգռուած զգացմունքները հանդարտեցնել, քաղաքը ղինւորական պաշարման տակ կ'առնուի և ալ չենք գիտեր ինչպէս կարելի կ'ըլլայ մտքերը խաղաղեցնել: Ծակաւին ստոյգ մանրամասնութիւններ կը պակսին մեզի եղելութիւնը իր վաւերական ու ամբողջական հանգամանքով ներկայացնելու: Դուք ասկէ իսկ կրնաք չափել թէ յարաբերութիւնները որքան սեղմ են Հայաստանի մէջ քանի որ Խարբերդ Տիգրանակերտէն երեք սրւան հեռավորութեամբ մը բաժանուած է և հոն տեղի ունեցող դէպք մ'իմանալու համար ստիպուած ենք տասնևհինգ օրով սպասել: Մենք այնքան սովորած ենք այս կարգի վատ չարագործներու, ոճիրներու, որոնք մեզ վայրկեան մը կամ շատ շատ օր մը կը հետաքրքրեն. մտքի շարուած շահագրգռութիւնը իրաւ է թէ կանցնի, սակայն անոր կը յաջորդէ ջախջախիչ տրտմութիւն մը, ահուած յու-

սահատութիւն մը և խուլ զայրոյթի մը քնացած փութոյիկը:

Հայը լոկ յոյսով մը կապրի և այդ յոյսը, ամէն պարագայի տակ կրնած ենք, քրիստոնէայ Եւրոպային վրայ դուրս մտահոգութիւնն է: Պոլսոյ թերթերը երբ հոս կը հասնին, այս հեռաւոր անկիւններուն, գիւղերուն մէջ քիչ մը կարդալ գիտցող ամէն հայ անյագօրէն քաղաքական-լուրերուն է որ կը յառէ իր ուշադրութիւնն ու աչքերը, անոնց մանաւաճապատ, շատ անգամ հակասական ցանցին մէջ իր համար միտարարական հետեւութիւն մը, միտարարական լոյս մը գտնելու: Դուք կրնաք երևակայել թէ այդ հետեւութիւնը կամ լոյսն ալ որքան մութ ու պղտոր կրնան ըլլալ երբ վերը մայրաքաղաքին մէջ լարուած գրաքննութեան արգոսի աչքերը վաղուց ամէն բան իրենց ապակիին մէջէն անցուցած աւրելու չափ բեկբեկած են:

Ահա այս վիճակին, այս տուայտանքին, այս ահաւելի իրականութեան մէջ է որ հայը կը սկսի նոր տարին. թէ յաջորդող օրերը դեռ ինչ վշտի, արցունքի ու ցաւի անակնկալներ պահած են, այդ թէև այժմէն չենք կրնար ըսել և որուն կը հաւատանք սակայն, բայց ուրախութեան, սիրտման, հաւատքի օրեր, ո՛հ, չենք ուզեր համոզուիլ:

Ն Ա Մ Ա Կ Գ Ա Ղ Ա Տ Ի Ա Յ Է Ն

3 դեկտեմբեր 1901

Տեղւոյս արդի դժուար կացութեան վրայ կուզենք հետեւեալ տեղեկութիւններն հաղորդել ձեզ համառօտիւ: Պ օ ս ն ա ց ի գ ա ղ թ ա կ ա ն ն ե ր.—Վառավարութիւնը չենք գիտեր ինչ գաղտնի նպատակաւ այս վայրենիները ամիսներէ իվեր շարունակ հոս բերել կուտայ հազարներով և ժամանակ մը խաներու, տուներու և մզկիթներու մէջ պահել և քաղաքիս ամէն վիճակին տեղեկացնելէ վերջ կը ղթկէ շրջակայ քրիստոնէաբանակ գիւղերն ու քաղաքները: Տարիէ մը աւելի է որ օրական երեք հարիւր ոսկի գաւառական սնտուկէն դրամ կը բաշխի ատոնց, այս աւթիւ կառավարական սնտուկի դրամական անձկութիւնը աննկարագրելի է. պաշտօնէից ստորագաս մեծամասնութիւնը իրենց յետեւալ ամսականները չընալով ստանալ կը դիմեն ժողովուրդը կեղեքելու: Բաց աստի կառավարութիւնը այս վայրենաբարոյ գաղթականները քաջալերելու համար և ոչ մէկ միջոց կը խնայէ. բնակութեան վարձ չեն վճարեր, խաներուն վարձքը կառավարութիւնը կը վճարէ, մզկիթները վարձք չունին. մնացեալները ժողովուրդեան ամէն դասակարգի պարագայ տուներուն մէջ բռնի զետեղուած են. վարձքին կէսը կը խոստացուի և չի վճարուի: Այս վայրենիներն ալ կարծես մօնոպոլիտեան և թաւթար ցեղերու նման ոչ թէ շինելու, այլ միշտ քանդելու, աւերելու ընդունակ են. ուր որ բնակին, հոն այլևս անբնակելի կը դառնայ: Վառավարութիւնը այս անպիտաններուն ձմեռուան վառելանիւթն ալ ամէն օր ձրի տալովը միասին կրկին կերթան քաղաքիս շուրջը հայերու պատկանող այգիներու և պարտէզներու դալար ծառերն ալ կտրելով կը բերեն կը վառեն: Արհեստ չունին. շատ քիչերը տրեխի նման տեսակ մը ոտքիաման շինելով, հաց ծախելով և փայտահատութեամբ կը զբաղեն: Քանի մը ամիս

առաջ՝ մենք դրամ կուզենք որ ուտենք՝ ըսելով՝ կառավարութեան տունը խուժեցին, դէֆթէրտարը ծեծեցին, բայց կրկին կառավարութիւնը իրենց ուզածը կատարեց: Ասոնք ամէն կերպով գոհ թողնելու և ուզածին կատարելու համար՝ ամէն օր իրատէներ կելեն: Աերջերս կրկին իրատէով մը յանձնաժողով մը կազմեցաւ անկախ ունէ միջատութենէ՝ գաղթականաց համար շրջակայ հայաբնակ գաւառներու և գիւղերու մէջ կամ մօտը տուներ շինելու համար, որոնց նախագահն է կայսեր թիկնապահներէն Սատի փաշա: Այս յանձնաժողովն ամէն քաղաք և գիւղաքաղաք մասնաճիւղեր ունի, որոնց պաշտօնն է ամենայն ուշադրութեամբ հսկել գաղթականներու զետեղման և հանգստութեան: Քաղաքիս մէջ 54 տունն բաղկացեալ թաղ մը շինեցաւ և օգոստ. 19-ի գահակալութեան տարեդարձին՝ բացումն կատարեցաւ և բոլոր տուններու բանալինքը գաղթականաց յանձնեցաւ: Ասոնց համար հնարած դրոշմաթուղթի հասոյթը իրենց օրապահիկին հազիւ մէկ մասին կը բաւէ: Տուն շինել տալով՝ Յանձնաժողովն իսնէի անւամբ սկսաւ բռնութեամբ դրամ հաւաքել, որն ժողովուրդեան մեծ պատուհաս մ'եղաւ: Ար գիւղն մէջ քանի տուն շինել տալ որ որոշած է, նոյն գիւղի ժողովուրդն ստիպեալ է շինելու, հոգ չէ թէ մարդ գլուխ քանի մը ոսկի բաժին ինյայ, հակառակողն կը բանտարկուի և կը գանակոճուի. մէկ զոյգ եզ ունեցող աղքատ գիւղացիներու իրենց կամերէն բռնի քաշելով հունձքը մէջտեղ թողուցին և շինելէք տուններու համար քար, փայտ կրել տւին, ասոնց համար եղած բոլոր դիմումներ, աշխատանք, աղերսագիր, հեռագիր իրերն ելան. օրինակներ շատ են. Տէնէկ, Մատէն, Սթանօղ և ուրիշներ: Սթանօղ քաղաքէս չորս ժամ հեռու հայաբնակ գիւղ մ'է. ստիպեալ է 37 տուն շինել, մէն մի տուն երեք սենեակով, որուն 500 ոսկիէն աւելի դրամ պէտք էր, չմոռնամ նաև քրիստոնեաներէ կը գանձուի. գաղթականաց շատեր երկրագործական. սնտուկէն որչափ դրամ, եզ և գործիք որ առած են, բոլորն ալ ծախած ու կերած են:

Տ ու ը ք ի գ ա ն ձ ու մ.—Պետութեան պիւտճէին անլուր նեղութեան. պատճառաւ, կառավարութիւնը իր բոլոր ուշադրութիւնը տւած է տուրք գանձելու, որով կարեւր ըլլայ պետական սնտուկին ահագին կարօտութեան մէկ մասն լեցնել. հարկահաւաքիչները թէ քաղաքը և թէ շրջակայները յարձակելով աղքատ ժողովուրդի վրայ, ինչ որ գտնեն կանոնն, դրամ, կով, ոչխար, ցորեն և կահ կարասիք և աճուրդի հանելով ինչ գին որ գտնէ կը ծախէ, հոգ չէ թէ անդին խեղճ աղքատը անօթի կը մնայ: Ջարմանալին այն է որ գանձուած դրամներու փոխարէն ընկալագիր ալ չի տրուիր, անշուշտ ապագային կրկին պահանջելու դիտարութեամբ: Սունկուրլու, որ գայմագամնիստ քաղաք մըն է, տուրքի գանձման համար աղքատ կնկան մը ուրիշ մէկ բան չգտնելուն՝ տան մէկ մասի գերանները քակեցին և ծախելով տուրքին հաշւեցին: Հոս քանի մը ամիս առաջ նոր կալածով համար եղաւ և ըստ օրինի իւրաքանչիւր մարդու ինչ տուրք որ որոշած է իրեն հաղորդեցաւ, բայց հիմա երբեմն մարդոցմէ իրենց ծանուցածին կրկին կամ եռապատիկը կը պահանջեն, առարկելով թէ առաջուց քիչ գրւած է. վայ անոր որ հակառակելով կը բողբէ, յանձնաժողովը բողբած օրն իսկ ուլածին կրկին

կը պահանջէ և կը ստիպէ վճարելու. ասոնց օրինակներն խիստ շատ են:

Երկու ամիս առաջ կայսեր մէկ իրատէն ելաւ, իրր թէ այլևս մահապահան և ոչ-մահապահան բոլոր հպատակներն անխտիր պիտի նկատուին և պիտի վայելեն խաղաղութիւն, պաշտպանութիւն, երջանկութիւն հաւաւար, սակայն դեռ ամէն ինչ դեռ իր առջի վիճակովը կը շարունակուի և օրէօր ալ վատթարանալով է: Հայու մը Պօլիս երթալու համար անցագիր առնելն գրեթէ անկարելի է. շատերը կ'ըսեն թէ մինակ վաճառականներու ներելի է. իսկ վաճառականաց կ'առարկեն թէ քանի մը հարիւր ոսկինոց պարանք առնելով վաճառական չ'ըլլար, քանի մը հազար ոսկինոց առնելու է լին: Հայ վաճառական մը կար, որ ստիպեալ էր Պօլիս երթալու, շատ աշխատեցաւ. ոստիկանապետը կաշառ առնելով խոստացաւ անցագիր տալ և արտօնեց, բայց մարդահամարի տեսչութեան պաշտօնեան արգելք եղաւ առանց բանաւոր պատճառ մը ցոյց տալու, անշուշտ ինքն ալ կաշառած չ'ըլլալուն համար. մարդը ստիպեալ քանի մը ոսկի ծախսով հեռագրեց ոստիկանութեան նախարարին և հազիւ ամիս ու կէս վերջ պատասխան առնելով կ'ըրցաւ երթալ:

Ամիս մը իվեր Սիվրիհիսարի մէջ պատահած ձերբակալութիւնը ուշագրաւ են:

Ժամանակին մագործ և յետոյ չալընի, վերջ կեղծբժիշկ Պօղոս անուն վատ անցեալ ունեցող անձ մը ուրիշ հայութեանէ Դըքութեան դարձող Պօղոսի մը հետ միասնալով, գայմազ մին և դատին թելագրութեամբ մասնութիւն կը կա արեն: Յիշեալ Պօղոս շատ անգամներ թէ Պօլիս գտնուող Սիվրիհիսարցիներու և թէ բուն իսկ Սիվրիհիսարի մէջ ծանօթ հարուստներու կը դիմէ փրասական օգնութիւն ուզելու, սակայն յիշեալներն զինքն լաւ ձանձնալնուն կը մերժեն. ասոր վրայ Պօղոս գայմագամի անուշ շողորթութիւններէ խաբւելով անոր հետ միասին Պօլիս կերթայ և հոն ուղղակի ոստիկանութեան նախարարին կուտայ իր մասնութեան գիրը: Անմիջապէս Աֆիօն Գարահիսարէն սիվրիհիսարցի տօքթօս Արապեան ընդ հսկողութեամբ Պօլիս կը բերուի. Պօլիս բնակող ուրիշ սիվրիհիսարցի մը՝ գօթիսիօնճի Պետրոս կը բանտարկուի. մէկ օրուան մէջ Սիվրիհիսար ^{20/30} տուն կը խուղարկեն և քաղաքին պատուաւոր հարուստներէն տասը հոգի բանտը կը նետեն. ցուրտին, երկու օր առանց հացի չոր տախտակների վրայ սպասեցնելէ յետոյ՝ կըսկսին հարցաքննել: Ասոնց վրայ ծանրացած ամբաստանութիւններն խիստ ծիծաղելի են. մինակ մէկը յիշենք. Գէորդ 2էթինեան, որ բանտարկուողներէն մէկն է, ամբաստանուած է, թէ Պօլիս գտնուած ժամանակ կայսեր վրայ զէնք պարպած է և յետոյ անյայտ եղած: Ուրիշներուն ալ ասոնց նման բաներ են: Այժմ բանտը գտնուողներն են՝ Վարապետ Հէլվաճեան, Գէորդ 2էթինեան, Վարապետ Պալեան, Լևոն Ներսէսեան, Վարդանեան և Յակոբ Եֆ. անուն մահքէմէի անդամ մը: Ջրպարտութեամբ պառկած ըլլալուն համար մինչև հիմա Սիվրիհիսարէն կայսեր, եպարքոսին, պատրիարքարանի 50 լիրայէն աւելի ծախսով հեռագիր տւած են, բայց ցարդ պատասխան մը չէ առնուած: Գայմագամն ի վարձատրութիւն 4-րդ մէճիտիէի նշան ստացաւ, իսկ մատնիչ Պողոսներն Վ. Պօլիս ընդ հսկողութեամբ կը սպասեն կոր:

Շրջակայներն սպրանք տանելով վաճառելն գրեթէ

անկարելի դարձած է. գողութիւն, սպանութիւն անպակաս են միշտ: Օխձանը Մխտոյ և ընկեր աւազակներ չորս կողմն ա՛հ ու սարսափ ձգած են. կառավարութեան քթին տակ կը կողոպտեն և կը չարչարեն ժողովուրդը, բայց որո՞ւ հոգ. թերևս այդ աւազակները կառավարութեան պաշտօնէից մէջ իրենց ընկերներն ունին, որոնք կողոպուտին կէսն անոնց կը բերեն, ապագային զիրենք պաշտպանելու համար:

Ն Ա Մ Ա Կ Տ Ի Վ Ի Կ Ե Ն

21 յունւար 1902

Անցեալ նամակովս արդէն գրեցի պաշտօնական թաւանի մասին: «Բարեկենսամբ», աւարէն յետոյ, մասնաւոր իրատեղով տուրքերու յետաձգում հրամայած էր (բարով ու խերով չի հրամայեր). անկից ի վեր երկու-երեք տարւայ պէտէնները, կարծես յատուկ նպատակով կուտած, մէկ անգամէն գանձել կուզեն այժմ, ասոր համար գործածելով ամէն անխոստովանելի միջոցներ: Ամսէ մը ի վեր թահսիրտար անւանեալ գաղանները, մասնաւորապէս հայ գիւղերը ցրած, տուրք գանձելու անւան տակ, չարիք չմնաց որ չի գործէին վրանին եփած ջուր լեցնել պաղ ջուր լեցնել, երեսնին թրիք բսել, թըրիք խմցնել մահամերձ ծեծել, սովորական բաներ դարձան. անպատկառօրէն գինովնալով անպատիւ առաջարկութիւններ, հայհոյութիւններ ընել սովորական խօսակցութեան տեղ բռնած ըլլալով զանց կ'ընեմ գրել: Այսպէսով թալլեցին ամէն ինչ՝ ուտելիք, անկողին, հագուստ. այժմ գրեթէ բոլոր ժողովուրդը ամենածայրայեղ թշուառութեան մէջ կը գտնուի. եթէ այսպէս շարունակուի, գաւառիս հայ ազգաբնակչութիւնը շուտով կը սպառուի, զի թշուառութեան հետեւանք տարափոխիկ հիւանդութիւնները սկսած են մուտ գտնել: Կառավարութիւնը հարիւրին հինգ զեղը մը հրամայած էր ներկայ տարւոյս տուրքերը ամբողջապէս վճարողին, և իբր մեծ շնորհ մը մասնաւորապէս ծանուցած: Սակայն այդ միջոց մը եղաւ որ ինքը յաշտ օտարաց մեծարւի և օգտուեցան միայն տաճիկ կապալաւունները, զի հայոց, ինչպէս վերը ըսի, յետեւալ տուրքեր գոյութիւն ունենալուն՝ գանձուածը հին հաշտոյն կ'արձանագրուի. այսպէսով թէև մեզի շնորհուեցաւ, բայց տաճիկները օգտուեցան:

Կառավարութիւնը կամայականութեանց կեդրոն մը դարձած է. թիւրքերն ալ մեծապէս դժգոհ են այս ընթացքէն և իրենք ալ նեղն են, բայց կը վախնան խօսելէ. տուրքերու հաւաքումը օրըստօրէ կը սաստկացնեն, եթէ այսպէս տարի մը տեւէ, ինքնին լուծւած պիտի ըլլայ մեր խնդիրը, մենք լուծւած ըլլալով:

Սահմանադրւուն վրայ զանազան դէպքերու լուրեր կը շրջնեն հոս. նաև մաս մը հայեր Սուրբ Կարապետի վանքն (Մուշ) ապաստանած և հոն պաշարած են կ'ըսուի. հոս զանազան տարաձայնութիւններ շատ կան:

Ն Ա Մ Ա Կ Պ Ա Ր Մ Ա Վ Ո - Տ Ա Ճ Կ Ա Վ Ա Ն Ս Ա Հ Մ Ա Ն Ա Պ Ա Լ Խ Ի Յ

25 յունւար 1902

Սալմաստում լուր է պտտում, որ Մարշիմօնի հպատակ սասորիները յարձակում են գործել քրդերի վրայ և

մեծ կոտորած են արել աւերել են 4 քրդական գիւղ, սրի անցկացնելով բոլոր բնակիչներին՝ մեծ ու փոքր, ժող 25 կին և աղջիկ էլ ամենաընտիրներից, գերի են վերցրել մանրամասնութիւնները պակասում են:

Բ ա յ ա զ է դ ու մ օրէցօր խստութիւնները աւելանում են. տեղւոյն կառավարիչ միւթէսարիճը յայտնի Ձէքի փաշայի եղբայրն է, որը ընթանում է իր եղբօր ուղղութեամբ: Միւթէսարիճը լարած է պարսիկ հիւպատոսի դէմ, այնպէս որ այս վերջինը ստիպւած է իր մարդիկներով ու զէնքով պաշտպանել: Միւթէսարիճը հրապարակի վրայ ծեծել է տել հիւպատոսի գրագիրն ու ծառաները. մտադիր են եղել մինչև անգամ ծեծել հիւպատոսին, բայց միջամտել են ու չեն թող տելը: Ամէն մի պարսկահպատակի չարչարում են և մի քանիսն բանտարկել են: Անցեալ շաբաթ մի հայ տղայ դիմել էր պարսկական հիւպատոսին անցագիր խնդրելու՝ Պարսկաստան գնալու համար. կառավարութիւնը հետեւում է տղային, գտնում ու բանտն է գցում:

Համիդիէների ոռճիկները դադարեցնելու ու նրանց զէնքերը հաւաքելու մասին եղած լուրերը շատանում են. տեղ տեղ զէնքերնին արդէն առել են թէ ի՞նչ գաղտնիք է դա, դեռ ևս չի պարզւած:

Տաճիկ կառավարութիւնը չի դադարում իր խորամանկ ուժով առաջ տանելուց: Նա շարունակ լարում է յիմար ու միամիտ քրդերը՝ աղան, պէն ու ցեղապետները իրար դէմ, կուեցնում է ու վերջը ստիպում է նրանց դիմելու (իրենց, տաճիկների ասածի նման) լ ա ս տ Ի կ Ի (առաջգական) դատարանին, այնպէս որ նրանց խնդիրը ցանկացածին չափ երկարում ու ձգում է. քիւրդ աղան ու պէյը ստիպւում են ամիսներով քարշ գալ հիւթ մ է թ ի դ ո ն երը, եղտեղով սուլթանական պաշտօնեաների տրեխ բերանները:

Աշնան սկզբում էր, երբ Յապաղում պատահած քրդական կուրից յետոյ, քրդերը Վան գնացին դատի, մինչև օրս էլ, այս մի քանի ամսւայ ընթացքում, ոչ մի հայց ու փորձ չի եղել ու նրանք, երկու դատախազները, տրորւում են դուրս դուռ փողեր վառնելով: Դրանցից մի քիւրդ պէյ խելօք է գտնել ասելու որ «դուշմանը այս դուռը չգիտի և ոչ մի հիւանդ՝ տաճիկ դեղով չբժշկուի» և դրանց նման հազարաւորներ: Ոչ մի ժամանակ չի լինում, որ թիւրք դատարանից պակաս լինի քիւրդը—նրա վէճն ու դատը: Տաճիկ պաշտօնեաները սիրում են զբաղւած լինել զալմաղալով—միմիայն այնպիսի զալմաղալներով, որ իրենց փորի ցաւը կը հոգայ:

Վանում առել են մի քանի քիւրդ պէյերից նոր սիստէմի հրացաններ, նրանց (համիդիէների) այնքան դիմուճներին, տաճիկ կառավարութիւնը առարկում է թէ «մեր կոտորածների ժամանակ հայերից էլ այդպիսի զէնքեր կնք առել, նրանց մասին եղած հարց ու փորձի ժամանակ, ձեր խնդրոյն էլ կը նայենք». յիմար քիւրդերը սպասելով սպասում են դեռ, թէ իրենց հրացանները պիտի վերագործեն:

Տաճիկները շարունակում են իրենց ինտրիգները պարսիկների դէմ: Բայագէզի կառավարիչը շարունակ գրգռում է քիւրդ ցեղերին, որ գնան ու պարսկական սահմաններից աւար բերեն: Փաշան ասել է, որ թող պիտի տայ տաճիկ զինուորներին առաջ գնալ պարսկաց սահմանում, մի քանի ժամ հեռաւորութեան վրայ, պէտք եղած աւերուճներ գործելու: Այս բոլորը առաջ է

գալիս միւթէսարի՞ն է պարսկասահմանագլխում պարող պարսիկ Փ ա շ ա խ ա ն ի միջև բորբորած ատերութիւնից, հէնց դրա համար էլ միւթէսարի՞նը շարունակ աշխատում է վէճի ու խռովութիւնների տեղի տալ ու պաշտօնապէս տաճկական զօրքերը այդտեղ ուղարկել իրենց բարբարոսական քաջութիւնը ի գործ դնելու համար:

Պարսիկ կառավարութիւնը բնաւ չի մտածում թէ միւթէսարի՞նը ի՞նչեր է սարքում իր գլխին: Խեղճ պարսկասահմանաբնակ բաեաներին վիճակած է տանջել իրենց սև ճակատագրից օրէցօր վտանգը սաստկանում է:

Ձէքի փաշայի եղբայրը ինքնագլուխ գործելու և միջից դուրս գալու քաջութիւնն ունի:

Կ Ո Վ Կ Ա Ս Ե Ա Ն Խ Ա Բ Ի Կ Ն Ե Բ

ՏԱՄՆՈՒԹՅՈՐՈՐԻ ՆԱՄՆԱ

Պետերբուրգ, 11 մարտ 1902

Երեւանցեալ Խրիմեան Թիֆլիս է դարձեալ: Ի՞նչը քշեց ծերունի գահակալին դէպի թագաւորանիստ քաղաքը: Արդեօք Արարատեան կիսաբանդ աթոռի իրաւազուրկ, երկչոտութեան մէջ թաղած վիճակը, թէ ա՛յն, որ «Վասպուրկանի արծիւը» իր մէջ այլևս ոչինչ տենչանք, ոչինչ իղձեր չի զգում, բայց եթէ տենչանք աննպատակ ճանապարհորդութիւնների, աննկատելի թէ հային և թէ «չինովիկին», անհետաքրքիր թէ պրիստաւին թէ նահանգապետին:

Անցած ժամանակներ:

Կար ժամանակ, որ «ամենայն հայոց կաթողիկոսը» երբ ոտքը էջմիածնից դուրս դնէր՝ ամբողջ կովկասը կը դղրդար. տակն ու վրայ կը լինէր ամբողջ գիծը՝ Ձանգիից մինչև Կուրի ափը. ոտքի կը կանգնէին աստեղազարդ գեներալներ և երևելի ու աներևոյթ լրտեսները կայսերական գահի իրարանցում, շշուկ, յարգանք, հարցական նշաններ: Իսկ այժմ... Այժմ նա գնում է և գալիս, ոչ որ չի տեսնում նրան, ոչ որ նրան չի հարցնում. «Ի՞նչ կայ, Հայրիկ, ինչո՞ւ եկար և ո՞ւր կերթաս»...

Սակայն այս անգամ — սուտ է վերջին լուրը՝ առևանծ կովկասից — նա ճամբայ է ելել՝ գործով, ցաւով, կառավարչապետին դիմումն անելու յոյսով, գաղթականների գործին դարման տանելու երազով. այս երազով որովհետև դիմումների արդիւնքը երազ է մնում, աջողութիւնը երազական:

Եւ միշտ նոյն պատմութիւնը: Հետը մի եպիսկոպոս, յետևից մի քանի վարդապետներ, շքանշանը կրծքին, գաւազանը դողդողուն ձեռքին և իբրև անժխտելի իրաւունք՝ երկու շաթիր կառքի վրայ, նա այց կերթայ փոխարքայական պալատը: «Նորին պաթառափայլութիւնը ընդառաջ ելաւ՝ նորին վեհափառութեան մինչև սանդուխտների գլուխը և բարեհաճեց համբուրել՝ նորին օծութեան աջը»: Յետոյ՝ «երկարատև խօսակցութիւն», փոխարքաձ ստախօսութիւն, որ «սիրալիր տեսակցութիւն» անունն է կրում ցենզօրական մամուլի էջերում, ապա մի քանի օր շարունակ շշուկներ փողոցում, նախ՝ «կարևոր բաներ են խօսացել», յետոյ՝ «սուտ են խոստացել է՞ և ի վերջոյ՝ «է՛հ, բան չունէք»... Աւ դարձեալ լուրութիւն ու հանգիստ՝ ճահճի երեսին...

Հանգիստ է, այո, պալատական ճահճի: Իսկ հայ գաղթականը: Նա էլ հանգիստ է: Զգացարգեօք, թէ էջմիածնից մէկը մեկնեց՝ տարած նրա ցաւերով, որ այդ ցաւերի մասին խօսք եղաւ, գեղեցիկ, պճնազարդ պալատում, թէ այդ անցողական լուրը անցողաբար անգամ չէ թափանցել այն գոմերը, ուր պպաստան է գտել թիւրքահայ փախստականը:

Փախստական: Փախաւ, այո, նա իր այրած, խորոված վաթանից: Արեան օրերին էր այդ: «Փախիր, ով կարող է», հնչեց երկրի մի ծայրից միւսը: Եւ փախան հայրենիքից, վաթանից, ծեր ու ջահէլ կին ու աղջիկ:

— Հրէն է՞, սահմանը, գոչեց ջլոտ, կիսամերկ ալաշկիրտցին, ձեռքը արևելք մեկնելով: Եւ սահմանագլխի բլրին կանգնած, կուրծքը լի վաթանի վըշտերով, նա վերջին անգամ յետ նայեց: Խօսք չէր դուրս գալիս բերանից. ձայնը որկորում չորացաւ: «Մնաք բարով սարեր-ձորեր, և դուք կանաչ դաշտեր, աղբրակներ. ինձի չմոռնաք. ես ձեզ չեմ մոռնալու»:

Եւ չմոռացաւ: Երկար տարիներ սպասեց, միշտ աչքը տնկած վաթանին: Աւ ամէն գիշեր, անկողին մտնելիս, նա միշտ այն էր մրմնջում. «մնաք բարով սարեր-ձորեր, ինձի չմոռնաք, ես ձեզ չեմ մոռնալու»:

Երկար սպասեց: Այն օրից, երբ Սասունի ժառերը կարմիր արտասուք թափեցին, ութը տարի անցաւ: Ինչ տարիներ: Ցան տեղ՝ գոմեր, հացի տեղ՝ գարի, աշխատանքի՝ փոխարէն՝ նահատակութիւն, բարեգործական դիմակի տակ՝ նախատիք: Նրա անուշով փող հաւաքեցին, նրան չհասցրին. նրա քրտինքով արտ ցանեցին, հունձը նրանից խլեցին: Բարի գիւղացու մօտ ապաստան գտաւ, եղբայրը դարձաւ. ոստիկան եկաւ «արգիլած է՞» ասաց ու քշեց: Քաղաքում պարապմունք որոնեց, ոտքը քիչ ամրացրեց. դարձեալ ոստիկան. գլուխը քարին խփեց, կոնսուլի դուռը մաշեց, երեսաներից կարեց՝ անցաբրի տւեց, դարձեալ ոստիկանը եկաւ, հացի հետ թուղթն էլ խլեց:

Աւ այսօր 50 հազար մարդ, երկու կրակի մէջ, երկու քարի արանքում, ոչ գնալ կարող են ոչ մնալ, առանց հողի, առանց ապաստանի. լեզու չունեն որ բողբոջեն, ուժ չունեն, որ կուեն: Ո՞ր ջուրն ընկնեն...

Ո՞ր ջուրն ընկնեն, երևի այդ էր իմաստը հայոց կաթողիկոսի քաղաքավար, մեղմ, աղբրսալից խօսքերի, ուղղած իշխան Գօլցիցիին, պալատի սենեակներում: Եւ իշխանը պատասխանեց. «բարձրագոյն հրամանն է»: Եւ հիմնւած այդ ամենափրկիչ հրամանի վրայ 1901 նոյեմբերին այդ «չար հրեշտակը» արձակեց հետևեալ պ ա շ ա խ ա ն շ ը Վ ա բ եր ա կ ա նը, ուղղած կովկասեան նահանգապետներին.

«Ի կատարումն Բարձրագոյն հրամանների, որոնք սրւած էին 1901 թւի փետրարի 1-ին և յուլիսի 29-ին՝ այն թիւրքահպատակ հայ փախստականների դրութիւնը կարգաւորելու հարցի մասին, որոնք զանազան ժամանակ, սկսած 1893 թւից, զաղթել են մեր սահմանները, առաջարկում եմ ձեր վերադառնալու թեան յայտնել ձեզ յանձնած նահանգի սահմաններում դսուտը հայ փախստականներին հետևեալը.

1) Ձանազան ժամանակներում, սկսած 1893 թւից, կովկասեան երկրի սահմանները իրենց կամքով եկած թիւրքահպատակ հայերին, որոնք դանդաղում են կամաւորապէս, իրենց հաշուով, հետանալ կայսրութիւնից, համապատասխան աջակցութիւն ցոյց կը տրուի այդ քանի համար:

2) Մնացած այն բոլոր հայ-փախստականներին, որոնք չեն ցանկանայ գաղթել արտասահման, թող է արևմտ մնալ իրենց այժմեան բնակած տեղում եւ գրեւ զիւրա- կան համայնքների վրայ, եթէ այդ բանին կը համաձայն- նեն վերջինները (141—146 յօդ. 9 հատ. առանձին յաւելածի): հակառակ դէպքում, 1899 թւի նրատա- լակութեան 9-րդ հատորի 564-րդ յօդուածի 9-րդ պարակի դօրութեամբ, նրանց թող է արևմտ գտնել մէջնանների (քաղաքային) հասարակութիւնների վրայ: Միեւնոյն ժամանակ վերոյիշեալ անձերից նրանք, որոնք կը ցան- կանան բնակութիւն հաստատել ներքին նահանգներում, թող է արևմտ, Ռուսաստանի հպատակութիւն ընդու- նելուց յետոյ, ճանապարհ ընկնել իրենց հաշուով կրկա- թուղիների էժանացրած սակագնով, իրենց ընտրած տեղերը, կողկասեան կրկրից դուրս, եւ այդպիսի անձանց առանց արգելքի կը տրեն պատշաճաւոր անցագրեր:

3) Թէ կողկասեան երկրի սահմաններում մնացող եւ թէ ներքին նահանգները գտնելուց ցանկացող հայ- փախստականները պարտաւոր են ուսուց հպատակու- թիւն ընդունել իսկ ուսուց հպատակութիւն ընդունել չցանկացողները պարտաւոր են անյապաղ հեռանալ ուսուց կայսրութեան սահմաններից: Միեւնոյն ժամանակ հայ-փախստականներին իրաւունք է արևմտ այժմ եւ եթ Ռուսաստանի հպատակութեան մէջ մտնել, իրիւ- բացառութիւն 1899 թւին նրատ. 837 եւ 389 յօդ- ւածներին:

4) Հայ-փախստականները 190 թւից սկսած են- թակայ են զինուորացուցութեան կայսրութեան մնացած ազգաբնակչութեան նման:

5) Գիւղայիների հողային բարեկարգութեան ժամա- նակ կողկասում, ք. կէտում յիշած անձանց, եթէ նրանք կը վերաբնակւեն արդէն եղած գիւղերում, որոնք դեռ բարեկարգութիւն չունեն, իրաւունք չէ արևմտ հողա- բաժին ստանալ:

6) Բաղաճներից դուրս անշարժ գոյքեր, ձեռք բերելու իրաւունքը կողկասում թող է արևմտ գող- թական հայերին կամ նրանց սերունդներին ոչ վաղ, քան ուսուց հպատակութիւն ընդունելուց քսան տարի անցնելուց յետոյ, եւ:

7) Վերեւ բերած կանոնները տարածուած են այն փախստական հայերի վրայ, որոնք եկել են կողկասի սահմանները մինչեւ 1901 թւի փետրուարի 1-ը: Իսկ վերոյիշեալ ժամանակամիջոցից յետոյ եկածները դուրս են ուղարկելու կայսրութիւնից:

Վերոյիշեալին կցում եմ, որ Բարձրագոյն նրամանը ի կատար ածելու կարգի մասին, հայ-փախստականների պրոթիւնը կարգաւորելու հարցի վերաբերմամբ, ես առանձին ցուցմունքներ կը տամ ի ղեկավարութիւն:

Սննատոր-գններաւ-աղիւտանաւ իշխան Գուրգեն

«Ցուցմունքներ կը տամ»...

Դրա մէջն է կարեւորը, վճռականը, իսկական օրէնքը... Շրջաբերականի միւս մասերը օրէնքի յիշատակութիւնն է լոկ, այնքան դատարկահնչուն իշխան Գուրգենների համար, որոնք յիշում են օրէնքը, երբ հարկաւոր է աղմուխստրատիւ կարգադրութեան իսկական իմաստը ծածկել, քողարկել, երբ հարկաւոր է մթնացնել ժողովրդի առանց այն էլ մութ աչքերը:

Գաղանի հրահանգներ, իհարկէ, տրւած են արդէն: Ախտոս որ նրանք մինչև այժմ էլ զիւանական դարան- ներից դուրս սովորական մահկանացուներին յայտնի չեն: Յայտնի են միայն մի քանի կէտեր մի ուրիշ գաղտնի շրջաբերականից, տրւած ներքին գործերի միտնարի կող- մից իր ստորագրեալներին: Ահա մի էլ նրանից.

«Ձեր ուղարկութիւնն եմ նրա իրում Անդրկովկասի մէջ ապաստանած հայ գաղթականների անկանոն վի- ճակի վրայ: Տեղեկագրերը հաստատում են, որ գաղթականների թիւը փոխանակ պակասելու, երթալով

աճելու: Վրայ է Այս վայրկեանիս 40,000-ը անցնում է, եւ մեծ մասը ապրուստի միջոցներից բաղադրվին զրկւած. առեւտուրի դժարութիւնը, ինչպէս նաեւ նրանց հա- դարու անհրաժեշտ հարկը ոչ միայն ծանր լսու է դարձել կառավարութեան համար, այլեւ անհանգր- սութեան պատճառ ժողովրդին:

«Ուստի տեղեկացնում եմ ձեզ, թէ բարձրագոյն որոշման համաձայն, պէտք է ձեռք առնէք բոլոր հար- կաւոր միջոցները 1902 մարտ 1-ին ուսուց հպատա- կութեան ստիպելու: Բոլոր հայ գաղթականներին Հար- կաւոր է ուրեմն պատրաստել ցուցակները այն անձերի, որոնք նաւանակամարար պիտի աղբւեն այս օրէնքից, եւ որոնք նրանց արամագրութիւնը ապագայ զինուորական ծառայութեան համար Հարկաւոր է պատրաստել նաև հողային արձանագրութիւններ, որպէս զի կարողանանք որոշել այն տեղերը, ուր ուսուց հպատակութիւն ըն- գունող հայերը պիտի կարողանան օգտակար կերպով նստասուել: Այս նպատակի համար պիտի քննեն այն հողերը, որ դուխորները դործ էին անում նախապէս Պէտք է ուրեմն կարելի եղածին չափ շուտով ուղարկէք ձեր պատշաճ տեղեկագրերը ձեր պիտոսին»:

Ինչ է իմաստը այս բոլոր շրջաբերականների, գաղտնի ու ոչ գաղտնի հրահանգների: Ահ, անշուշտ, եթէ կայ- սերական կառավարութիւնը կարող լինէր, մոգական գաւազանով յետ դարձնել 50 հազար հայ գաղթա- կանները, դա կը լինէր մի «նպատակայրմար» լուծումն այս անիծւած հարցի: Սակայն այդ մոգական գաւազանը գոյութիւն չունի. հարկաւոր են ուրեմն այլ գաւազաններ:

Վերագարձնել հայ գաղթականներին դէպի երկիր, դէպի հայրենիք, ուսուց կառավարութիւնը չէ ուզում: Դա նրա քաղաքական հեռատեսութիւնն է: Ամբողջ 8 տարի է, նա այդ ծրագրին է դիմում: Եւ ինչո՞ւ վերագարձնել, քանի որ այնքան տարիներից իվեր նրա տենչանքն է՝ ստեղծել Հայաստան առանց հայերի, մի Հայաստան, որտեղ հայ տարրը չլինէր խիտ, գերակշռող թուով աւելի զօրեղ, անտեսապէս ամուր: Եւ այն դիւա- կան տեսակէտի արդիւնքն էր, որ նա թող տուց հայ փախստականների ահաբեկ խմբերին անարգել խուժել կողկասի սահմանները: Եւ ո՞վ է այն միամիտը, որ հաւատայ, թէ ցարի կառավարութիւնը անկարող էր, եթէ անկեղծօրէն ուզենար ստիպել օսմանեան իշխանութեանը՝ զիջանել և յետ ընդունել գաղթականներին, նոյնիսկ վերագարձնել նրանց գոյքը, հողը, տները: Այդ նա չկամեցաւ, և դրա փոխարէն՝ սիրով ընդունեց սուլթանի ծրագրը՝ 50 հազար հայերին տեղափոխել Արեւել, հեռու կողկասից, հեռու Հայաստանից, հեռու հայկական բնա- կավայրից, այն շրջանից, որտեղ հայը վտանգաւոր է քաղաքականապէս, «անհանգիստ» սոցցային ձգտում- ներով: Սակայն այդ չարամիտ «ծրագրերը» ջուրն ընկաւ Խոնարհ գաղթականը քայլ անգամ չուզեց անել:

Շատ էլ զարմանալի չպիտի թւի այդ «պօղտիկը», որովհետեւ կայ դրանից աւելի անհաւատալի, աւելի հա- մարձակ ծրագիր: Դա կառավարչապետ Գուրգենի վերջին գաղտնի գեկուցումն է, որ նա անցեալ տարի Պետեր- բուրգ գնալով ներկայացրեց միտնարների խորհրդին, իբրև փրկութեան մի նոր միջոց: Երես առաւ Պետեր- բուրգի իր զօրեղ պաշտպանների ժպիտներից, հազած աստեղազարդ համազգեստը, կրկնապատկած իր դէմքի յաղթական գծերը, նա ներկայացաւ միտնարական ժո- ղովին: Ժպիտներ քաղեց նա և դեռ չսկսած պաշտօնական բացատրութիւնները, աւետեց, որ գտել է վերջապէս վտանգաւոր հայ տարրից կողկասը փրկելու միակ միջոցը:

Ինչ նա անդամացրեց այսպէս.

«... Ազգիսը առւաջնելու և հայկական վասն-
դատը անպարտօնիցը մէկ անգամ ընդմիջ աքա-
տակիլ անելու միջոցը այս է— չկայ այլ միջոց— գաղ-
թեցնել հայերին Միջիլ, ազատել այդպիսով Ենդրը
կողմիցը հայկական խռովայրոջներէ՛ր՝ ներկայութիւնից
և նրանց տեղ հաստատել ներքին նահանգներէր
բերած ուղղակիա գաղթականներէն»:

Յիւրեց լուսեթիւն: Ամենաուղղակիա շրթունքներ
վայ անգամ ստուեց ծախար: Ինչ մինչև իսկ գինւորական
միջնաորը, Վարդապետիկն, որ երբեմն իբր կառավարիչ
Անդրկասպեան իրկիկ, բաւական լաւ Խանաչում է
«հայկական անպարտօնիցի» չափը հարցրեց.

— Ի՞նչ էք կարծում, ձերդ պայծառապայտութիւն,
որքան կը լինի հայ խռովայրոջներէ թիւը մի այսպիսի
հայրենակ կենտրոնում, ինչպէս Զուշին է կամ Երևանը:

- ?
- Բոտաւորայէս 50 կը լինի:
- Այո, համարեա այդքան:
- Իս ընդունում եմ նոյնիսկ, աւելացրեց միևիսարը
կրկնապատիկը՝ 100: Ինչ կարծում եմ, որ ամենալաւ
միջոցը՝ «հայկական շարժումը» արժատախիլ անելու, է՝
կարանաւորել այդ 100 խռովայրոջները, դուրս բերել
նրանց իրկիկ, և աքսորել Միջիլ: Գրանով դուք կա-
տարելայէս ազատած կը լինէք երկիրը վտանգից, առանց
աքսորելու մի ամբողջ ժողովուրդ դէպի Միջիլ:

— Իհարկէ, իհարկէ, կրկնեցին միւս միևիսարները:
«... Զուշին ընկաւ բորը հայերը գաղթեցնելու քաղա-
քական ծրագիրը, որի վրայ նրա հեղինակը թափել էր
իր ամբողջ հանձարը, քայց թիւրքահայ գաղթականներին
«աննայտացնելու» նախագիծը մնաց կանգուն և ամէն օր
հրահանգներ է, որ տրուում են այս ու այն իշխանաւորին
մի կամ միւս նահանգապետից: նահանգապետները լաւ
գիտեն, որ հայրենակ գիւղերը և գաւառները գաղ-
թականները իրենց մէջ ընդունել չեն կարող: Չեն կարող
ոչ այն պատճառով, որ չեն ուզում՝ կամ թշնամաբար
են տրամադրած, այլ այն պատճառով, որ ուժ, միջոց,
հնար չունեն — հ ո ղ չ կ ա թ: Անհողութիւնը առանց
այն էլ կտորել է տեղական ազգաբնակչութեան մէջը: Զիչ
տարիներ են արդէն, որ այդ անհողութիւնը աւելի
մահաբեր է դարձել ո ու ս դ ա ղ թ ա կ ա ն ի ր շ ա -
ւ ա ն ք ի պատճառով, որոնք ներքին նահանգներէր
կառավարութեան ձեռքով, ստիպողաբար քշուում են
դէպի Անդրկովկաս, կորցնելով իրենց ապրուստը, առող-
ջութիւնը, հանգստութիւնը և ապագան: Մի ժողովուրդ
դժբախտացնելու նպատակով կառավարութիւնը դժբախ-
տացնում է և մի այլ ժողովուրդ: Հային իբրև քաղա-
քական, ազգայնական մարմին սպանելու համար՝ ցարի
իշխանութիւնը անուղղակի սպանում է ուսին, դէնք
դարձնելով նրան, խլելով նրան իր երկրից, իր հողից,
որի վրայ նա արժատ դրած մի մարմին է: Դա կրկնակի
չաքառ ու ռ թ ու թ ի լ է ն է, հրեշաւոր շարագործու-
թիւն, ծնած ճիւղային ուղիղների մէջ...»

Կանգնած է թիֆլիսի փողոցում ուս գաղթականը՝
մերկ, բորիկ, կեղտով ծածկւած, շօքապատած երկես-
ներով, անապատտան, նա աղբրում է, աղբրում է՝
հաց, շոր, փող, նանապարհածախը: Ինչ անվերջ են նրանք:
Գալիս են դարնան, գալիս են աշնան Ոստիկանութիւնը
չի օգնում, չի օգնում և կառավարութիւնը: Ինչով օգնել

Գանձարանից աւան դուռարի կէտը, մեծ մասը կտրաք-
ւած, «չենօթիկներին» արկոյն է մտած: Ինչպարենալ ախտի
օգնի հայը, տեղացին, Ազգիսը ինքնիջել, որի հացը
հողը, տեղը խլելու է գալիս ուսու մեծօթիկը, կառավար-
ութեան այդ դժբախտ զօհը...»

Յալիս է կովկասեցին, օգնում է նա հրեշտէն մկած
միջակակից գիւղացուն, սակայն էրբեմն, քաղաքա-
կան իր արտանշման դժբախտ օրերին, ստուշում,
մարում է կարեկից սպին, թուլանում օգնող մեքը:
Ինչ ահա սրտմտութեան սակայնի տեսարանը հանդէս է
գալիս իր ամբողջ մերկութեամբ:

— Կորէք, հանգիստ թողէք մեզ: Ինչ էք մեր հողը,
մեր տունը, մեր տեղը խլելու, և դուռ ուղում էք, որ մենք
ձեզ հաց, փող, ապաստան տանք, կարենք չենք...»

Ինչ մեկնած ձեռքը մտում է ստուած այդ անսիրտ մերժ-
ման հանդէպ, այդ դաժան իրապանութեան դրամաց, այն-
քան կարեկից երեկ կամ մի քանի օրում առաջ...»

Մ ար դ ա կ ե ռ ու թ ի լ է ն է այդ մարդատեսութեան
մի անիւնած տեսարան, ստեղծւած «չենօթիկութեան» ձեռ-
քով, այն դժոխային մեքենաների շնորհիւ, որոնք իրենց
այլանդակ պտոյաների մէջ ժաշում են այն բորբոք, ինչ
բարձր է, ազնիւ, մարդկային, դնելով նրա անեղ ազգերի
և անհասնների կրեքի մէջ, տառապանքն անշէջ քաւրան,
գազանը, փոխադարձ տառապանութեան դժբախտացնող հնցը...»

Ինչո՞ հայ գաղթականներ:

Ինչո՞ ուս գաղթականներ...»

Ինչ կը մնան այդպէս անօգնական, անտէր, անապաս-
տան այդ 50 հազար դժբախտները, որոնց քշել է սուլ-
թանը, որոնց քշում է և ցարը: Գիւղից գիւղ գաւառից
գաւառ, Կովկասից ներքին նահանգները, ներքին նա-
հանգներից դէպի զ օ Ր ա ն օ ց ն ե Ր ը, օտականազգի
ձեռքից գիւղապետի ձեռքը, որպէս զի հալէին՝ ինչպէս
այրուղ մոմ, անհետանան ինչպէս քաւածն տաւած մօխիլը...»

Ինչո՞, ո՞ր յանցանքի, ո՞ր մեղքի, չարագործութեան
ո՞ր տեսակի համար: Նրա համար, որ մարտիրոս ժողո-
վըրդի այդ բեկորը չուզեց քր դ ա ն ա լ Թիւր-
քիայում և չի ուզում մ ու թ ի կ ա ն ա լ Ռուսաստա-
նում: Ով վայրենի չէ, ինչպէս քիւրդը, նա տառել է
սուլթանին. և ով մեռած, սարուկ չէ, ինչպէս մուսթիկը,
նա տառել է ցարին:

Մոռացած այդ ճշմարտութիւնը՝ պատրիարքը սուլ-
թանին է դիմում:

Մոռացած այդ իրողութիւնը՝ կաթողիկոսը ցարին է
աղբրում:

Է. ԱԿՆՈՒՆԻ

Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ա Ն Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Թ Ի Ի Ր Գ Ի Ո Յ Ծ Ո Ւ Ր Զ Ը

ՓԻՒԱՅՈՒՆԻՐ ԵՒ ԱՐՏԱՍԱՆՄԱՆ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԳԵՂԱԿ-
ՆԻՐՈՒ ԽԻՂԱՆ ԵՒ ԵՂԹԱԿԱՆ ԸՆԴՏԱՐՈՒՄԵՐԸ ԸՆՏԱԿԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՎՐՏԱԿՆԵՐՈՒՆ ՂԸՄ, անոնց արձամարանը, որ «Վրէժնորութեան»
առնող ղեցուցիի վը պէս դուրս կը պանայ չայտատանի արեւ-
նաշտերէն, իր բոլոր փառապանք ուժգնութիւնով, հայ ժողովրդի
պաշտուող դէպի իր հերոսները, որոնք

«Բոլոր մեր ցաւերը, բոլոր մեր քայքայուող սու օրերուն,
իրենց ներսի դէն մոլեգնաբար տառապեցում»
արձագանք գտան աշխարհի շորս ծայրերը, աւտոնու հայրութան

իրենց ղեքախտ հայրենիքին, արծազանք կուտան անոր ցաւն, կը ծափահարեն Ֆէդայիին յաղթական քայլերը եւ զիտակցութիւնը ունին իրենց պարտականութեան, որ ոչ ուրիշ կը տեսնուի, եւ շին վախճար Այսպիսի պէս ովկէանի միւս ափէն իրենց բռնաճնջներով սպառնալ ստուգածներուն ու հայրենիքի թշնամիներուն:

Պօթըն հայ պատմաբանութեան պարտք եղած է, ինչպէս եղած է Ամերիկայի Նախաձեռնութեան 11-ը (սեն), որուն շուրջը կը դառնար մեծ հանրագիտութեան բախտի անխել: Նոյն պատմական երեւոյթը կը նշմարի այսօր հայ գաղթականութեան մէջ, որ ազգայէն ծակատազրէն բաժին կը պահանջէ իջուացիորէն:

Նիւ-հորքի մէջ - գեղեցիկ երեւոյթ մը - կազմած է «հայ ինքնապաշտպանութեան յանձնախումբ» մը, որ լուրջ հողի վրայ դրած պիտի հերքելուէ իր վերնատունին մէջ ամերիկեան ազատասէր ու հայասէր երեւելի քաղաքացիներ, եւ միահամուռ օժանդակութիւնով պիտի աշխատի Հայաստանի մէջ հայ ժողովրդին ինքնապաշտպանութեան մեղքները դիւրացնել, ի հարկին գէնք ու պաշար հայթայթելով հայ զինուորներն եւ հայ ֆէդայիին եւ որուն դէմ սկսած են քաղցիներ տալ յաւիտենական ղեգոնները: Մեր յեղափոխական կեանքին մէջ ցանկալի իրագործումներէն մին է, երբ պօշրները եւ յոյները իրենց ղեմուակ օրերուն եւրօպական այդպիսի հաստատութիւններէ մեծապէս օգուտեցան ու կ'օգուտին:

Նոր աշխարհը, կրօնական յարանումութիւններու պէս, ունի իր քաղաքացի հայ կուսակցութիւնները, որոնց մէջ խառնիխուռն կը գործեն ամէն գոյնի մարդիկ. կան որ մէկ օրուան մէջ պատուելիութիւնէ յեղափոխական պետ դարձած են - որովհետեւ նոր աշխարհին մէջ ամէն բան յանկարծական է - կէս մարդերէն սուրբ հոգուն ազդեցութիւնով լման մարդիկ առաջ կուգան - քրոստոս իջու վրայ հեծաւ, հիմա էջերն են որ քրիստոսի վրայ կը հեծնեն, պիտի ըսէր Հայնէ կամ ինկլըսու - սլըտիներ, որոնք հիմաւիտէն շուռ կուտան սրեմին յեղափոխութեան ու հակա-յեղափոխութեան քարերը որ հոսանքներուն համեմատ, եւ դեռ քանիսն'ը, որոնք «սուկեղէն համարներէն» զգած, զացած էին Ամերիկա... անհաստատութիւն սորվիւ, կը տեսնենք թէ ինչպէս իրենց բոլոր շքեղութեան ու պերճախօսութեան դափնիներով, ալ ու ծակ պատգամներ կը նետեն, ամականներ կը շարժեն, կ'իմաստասիրեն պառ ըրտինք մտածումով մը, զուխնին փորձառութեան ժայռին վրայ սրած, եւ երբ ճիգ մ'ընեն իրենց սրտէն զգացած յեղափոխական սարսուռ մը արտայայտել, անպատճառ իրենց հակաուկորդը դաւանան անանկուր հոգեկան պահանջը կը զգան կամ հայ ֆէդայիին երբեմն արձամարտու ու խօսք աչք մը նետեն իրենց... հերոսութիւնը ու քաղաքական շրջահայեցութիւնը ցցնելու համար:

Երբ արդարեւ որ շքեղութիւնը քաղաքներուն հակաուկ, ամերիկահայերը, աւելի ու աւելի սերտներին կը բռնան հայրենիքի աղաղակներուն առջեւ, կուգան հաւատքով փարձել հայրենիքի սուրբ գործին, խնամարձի տեսնող կամ յուսատու իրականութեան առջեւ, ոգեւորուի եւ գոտեւանդիլ հայրենիքի վտանգին մեծութեան դիմաց, երկնցնելով իրենց աշխատանքի արի քաղաքը ու վրէժ-խնդիր հոգին յեղափոխութեան դրօշակին:

Մերժւած ազատութեան միջոցով մը մէջ, արեւմտեան վերածնող հոսանք մըն է, որ կը թափանցէ մեր արեւին մէջ, լուստես յոյսերով եւ ծրագրով, երբ ուրիշ գաղութներ լուծեան մահացու դաւաճանութիւնը կը պահեն:

Աշխարհական ու հոգեւոր դասակարգին մէջ հետզհետէ կը թուլնայ - դիմադրող կայր ուժը. կը զգաս որ Ս. Օգոստինոսի տեսիլը մը ըսած է անոնց «Առ ու կարգա»: Ամէնքը համոզւած են որ պատմութեան անսխալ օրէնքով, հայ ազգը եւս ճշմարիտ յեղափոխութեան փորձութեան քովէն պէտք է անցնի իր թերութեան ժանգերէն սրբելու, իր էտէալի մեծութիւնը նւիրագործելու եւ իր գոյութիւնը ապառաժ հիմքերու վրայ դնելու համար:

Ամերիկայից իրենց բարեշքումի ծամբուն մէջ, յոյսի եւ եղբայրական քաղաքը կ'երկնցնեն արի ու թշուառ Հայաստանին, որպէս զի օր մը, համակերպ ու արտասագին, Նիւ-հորքի շքերուն մէջ ընկղմած Հայաստանի ուղուամուտ տեսնելու կարօսը զգան ինչպէս Լոճի ֆէլօքի phantom ship-ը:

Մ Ա Մ Ո Ւ Լ Ի Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

« Կ Ր Օ Ա Ր Մ Ե Ն Ի Ա »

(№ №. 4, 6, 7, 8)

№ 4. Կիսամսեակ Ազրիանուպօլսում կախածները: «Նրանց գործողութիւնները - ասում է Բիլյառ - մի տարատգոր դաս են ձգձգող դիւանագէտների եւ պետա-

կան գործնական մարդկանց համար, եթէ նրանք ընդունակ լինէին բնականապէս այդպիսի գործողութիւնների նշանակութիւնը: Այլեւս Հայաստանում չէ միայն, այժմ հայ յեղափոխականները իրենց գործունէութեան վայր են դարձրել նաեւ Եւրոպան, ինչպէս որ արեւ էին նրանք 1896-ին, Բանկ մասոսանի գրաւման ժամանակ, կան այդ յեղափոխականների մէջ գաղափարի մարդիկ, որոնք վճռած են իրենց ամբողջ կորույթը իբրոք դնել յօգուտ իրենց մտղվրդի. կան մշակներ, տարօրինակներ իմացական որոնք պատրաստ են իրենց անձն ու կեանքը զոհելու: Նրանց կատարելապէս համաձայնութիւնը իրենց մակերգծայի ընկերների հետ յոյս է տալիս նաեւ որ նրանք պատրաստ են իրենց աշակցութիւնը տալ բոլոր այն մարտիկներին, որոնք կ'աւելին միւս միւսներին դասի՝ վիճակների պէս:

«Թող այժմ Գազանը անկել սայ կախաղաններ թիւրքերի բողոր քաղաքներում: Թող քաղաքակրթւած ու քրիստոնէայ պետութիւնները շարունակեն պաշտպանել զազգրի Մարդասպանին. փոյժ չէ, դ ա ղ ա փ ա Ր Ե Կ Ե Ն ս պ ա ն ու լ »:

Նոյն համարի մէջ զետեղւած է մանրամասն արձանագրութիւնը այն հարցապնդուով, որ հայասէր պատգամաւոր Վ ա ն Կ օ Լ վերջերս արեւ է Տօլանդական պարլամենտում: Ապա՝ «Միօնիստական կոնգրէսը և սուլթանը» - յօդւած նշանաւոր հրէագրի հրապարակախօս Բ է ր ն ա ր Լ ա զ ա ր Ի: Այդ յօդւածը գրւած է Միօնիստական կոնգրէսի յայտնի հեռագրի և հայ ուսանողների ձեւակերպած որոշումի առթիւ:

* *

№ 6. - Խմբագրական Ֆրանսիս դը Պրէսանս է Ի՝ «Ազգարարութիւնից յետոյ»:

Յօդւածագիրը խօսում է երկու տեսակի «գիւտանագիտութեան» մասին՝ պաշտօնական և յեղափոխական գիւտանագիտութեան: Առաջինը այն է՝ որ բազմում է կանաչ սեղանի շուրջը պրօտօֆօրներ գրելու համար, որ այնքան թանկ է նստում և համարեա ոգինչ չի շինում: Երկրորդը չի երևում հրապարակի վրայ, այլ գործում է գաղտագողի և խօսում է ցած ձայնով:

«Երբ կը գրեն վերջին դարու վաւերական պատմութիւնը, այն որ չի կազմուած պաշտօնական դօկումենտներից եւ պետական ստերից, այն ժամանակ կը պարզուի, թէ ինչ դեր են խաղայիլ Իտալիայի «Յարութեան» եւ գերմանական միութեան կառուցման մէջ կալուրներ, վիկտոր Էմանուէլներ, Բիսմարկների ու Մոլպիէների կողմէն այդ մտայլ ու անխօս դերասանները, կորած խաւարի մէջ, թաղւած անանուն ամբողջ ծոցում - որոնք սեւէ վճռական ժամին եղել են գործօն ու մը, եղել են արարող պատճառը այն մեծ անցքերի, որոնց վիկայաւոր (patentés) հերոսները եղել են միայն նրանց արձանագրողներն ու նրանցից շահուողները:

Այս գիտնալով հանգրձ ընտ. գիտաւորութիւն չունինք պախարակելու ամենայն զիտական կուսակցութիւններին անպատ, որոնք իրենց գտտի շահն աչքի առաջ ունենալով՝ մանու մ են զազանի բանակցութիւնների մէջ եւ ճիգ են թափում մի քայլ անել տալու պաշտօնական դիւանագիտութեան: Երբ վերջին ամառը Հայաստանի լիազօր ներկայացուցիչները վայրկեանը բարեպատեն կարծելով փորձեցին գերապիս մի գիտում անել կառավարութիւններին նրանց ուղարկութիւնը 6 Արդ յօդւածի վրայ հրաւիրելու համար - նրանք հնազանդուում էին զգայմունքներից ամենաօրինաւորին եւ ամենայնպէս չի կարող անտարբեր մնալ, երբ հնարա-

ւորութիւն կայ պետութիւններէ համերաշխ գործողութեանը ըստ կարելոյն հեռացնել անաւոր մի ճգնաժամի ցնցումները իրենց ժողովրդից: Այդ մարդիկ չեն խաղաւ մի յեղափոխութեան հետ, նրանց միան ու արիւնն է, նրանց հայրերի ու մայրերի, կանանց ու աղջիկների միան ու արիւնն է, որ հողում է այդ օրհասական կռիւ ծախքերը:

... Հայերը հանդիսաւոր ազգարարութիւն արին եւ րօպային, յորդորելոյն նրան կատարել իր պարտականութիւնը... Այդ օրից մի նոր շրջան է բացուում... Ասացէք խնդրեմ, արդեօք խոհեմ, զգուշ Ինկլասէն ճիշդ միեւնոյնը չէ՞ր յայտնում պարլամենտի առաջ, ինչ որ ասել էր շէֆ Անդրանիկը Ս. Առաքելոյ վանքում, առաջնորդ Սօսրով Բերկեանի ներկայութեամբ... (Պիէսանտէ ակնարկում է մինիստրի այն նշանաւոր խօսքերի վրայ, որոնք հաստատում էին հայկական յուզումների («ճակատագրական») լինելը): Մի լսան, որ Եւրօպան այժմ պիտի լսէ ու հասկանայ, այդ այն է, որ հայերը արևել են իրենց կրեք ազգարարութիւնները եւ որ նրանք իրաւունք են համարում անցնել գործողութիւններին: Իւրանագրութիւնը ուզում է կարծէք սպաւցույցանել նրանց, որ նա այն ժամանակ միայն հաշի կառնէ նրանց (հայերի) ամենահամեստ պահանջները, երբ նրանք կը խառնուին նրա հանգստութիւնը այնպիսի ձեռնարկներով, ինչպիսին էր Բանկ Օտոմանի գրաւումը 1896-ի օգոստոսին...:

Թող պահպանողական բուրժուազիայի փարիսեյիները նախօրոք դատապարտեն այդ տեսակ միջոցները: Իսկ ես, որ սովորել եմ պատմութիւնից, որ չկայ մի կուսակցութիւն, որը իր ժամանակին, յողթանակիլու համար դիմած չլինի կոպիտ ուժին,—ես բանի տեղ չեմ դնի այդ կեղծաւոր բողոքները...:

Պէտք է ընդունենք անկեղծօրէն, որ հայերը, ինչպէս եւ Համիդի ճանկերում գալարաող բոլոր միւս ազգութիւնները մշտնջենական պատերազմական լիճակում են դսնում այդ վեհագետի հետ եւ, կարծում եմ, ոչ ոք չի պնդի, թէ պատերազմի իրաւունքը, որը թող է տալիս 235,000 զինուոր ունեցող Անգլիային՝ 12,000 բոյեանների դէմ մղած իր անաջող կռիւ մէջ բռնաբարել միջազգային իրաւունքը: Գերիներին կոտորելով եւ չկուտողներին կղզիացնելով—ոչ ոք չի պնդի, որ այդ պատերազմի իրաւունքը արգելում է հայերին ամենաազգայն միջոցներ՝ ձեռք առնել Երզրզ Բիօսկի բռնակալի դէմ: Եւրօպան, մերժելով գործել, խօսքը տուել է յեղափոխութեան. ի՞նչ կը լինի սրա առաջին խօսքը):

«Պիսամսեակում» Պիէռ Բիլառ խօսում է այն ուշագրաւ միջնադէպի մասին, որը ծագեց Ֆրանսիական պարլամենտում՝ պատգամաւոր Մարսել Սամբայի Գեղասէին ուղղած հարցումի առիթով: Սամբա հաստատում էր, որ Ֆրանսիան շտապով յետ կանչեց իր նաւերը Միտլենից՝ Ռոսաստանի ճնշման տակ, և որ ռուսաց դիպլոմատիան այդ ճնշումով նպատակ ունէր արգելել Ֆրանսիային՝ հայկական խնդիրը յարուցանելու:

«Պիսամսեակում» այդ համարը պարունակում է նաև Իլդէ Ֆրապանի կոչը, «Մայիսեան մեմօրանդումի» մի մասը և կարեւոր թղթակցութիւններ Տաճկաստանից:

* * *

№ 7. — «Հայ պատերազմների յայտարարութիւնը օսմանեան ազատականների համաժողովում»:

«Պիսամսեակում» երկարօրէն այդ համաժողովի վճայ ծանրանալուց յետոյ՝ կռիւ յորդոր է ուղղում՝ մասնաւորապէս հայերին և առաջին անգամը թելադրում է Ֆրանսիացիներին՝ նպատակը հայկական ինքնապաշտպանութեանը, կազմակերպելով այդ անունով մի կոմիտէ, որպիսին արդէն կազմակերպած է Ամերիկայում:

Հետևում է Պիէսանտէի ժընէվում արած բանախօսութեան արձանագրութիւնը և ապա թղթակցութիւններ Հայաստանից ու Մակեդոնիայից:

* * *

№ 8. — «Սերբիայի համար». Վիկտոր Հիւգօյի մի սրտաուռ ամբաստանագիրն է դա, ուղղած եւրօպական պետութիւններին՝ 1876-ին Սերբիայում կատարած թիրաքական գազանութիւնների առիթով:

«Կարիկէլ Հանուստ — առում է «Պիսամսեակում» խմբագրութիւնը — համարձակել է Պանթէօնում ներդրող արտասանել Վիկտոր Հիւգօյին: Մենք կարծում ենք աւելի արժանաւոր կերպով յիշատակել բանաստեղծի հարիւրամեակը, վերադարձնելով այն էջերը, որ նա գրել է 1876-ին, սեբեիական սարսափներէ միջոցին: Բաւական է «Սերբիա» բառը փոխարինել «Հայաստան»-ով եւ այս էջերը կերտուան ձեռք, իր կրէկ միայն գրած: Եւ պետական մարդիկ, որոնք դժկամակութեամբ ու կէս-բերան փառաբանում են Վիկտորին, դեռ էլի կը մեղադրէին նրան չարազանցութեան մէջ ու կը վիճէին զոհերի քանակութեան մասին»:

«Պիսամսեակում». Քիւրք ազատականները ի ն. դա մի ազգու կոչ է, որ Բիլառն ուղղում է երիտասարդ թիրաքերին, հրաւիրելով նրանց՝ ձեռք վերցնել սին Ֆրազներէց, հետեւել հայերի օրինակին և ջարդի ու տէնօրի ուժեղման ընդդիմադրել յեղափոխական կռիւր:

Հետևում են թղթակցութիւններ, մահացոյժ դօկտոր Սիբիուլի (քիւրք) և Մայիսեան մեմօրանդումի շարունակութիւնը:

* * *

Չենք կարող գէթ քաղածօրէն չբերել այստեղ Ֆրանսիական պարլամենտի անդամ Ռուանէի լուրը, ընդարձակ բովանդակալից մի յօդուածը, որ հրատարակեց *La Petite Republique*:

... «Այսօր տակաւին չէ գոցած ազգային միութիւնների գոյացման շրջանը: Թէպէտե Աւստրո-Ռուսագրիայում ու Բալկաններում ժողովուրդների ձգտումները գէպի ազգային անկախութիւն՝ չունին վաղեմի օրերի խոռվայոյց, յեղափոխական բնաւորութիւնը, այնուամենայնիւ ազգայնական պահանջները յարատուում են...»

«Օսմանեան կայսրութիւնը թատր է ներկայանում միւլենոյն ազգայնական խմորումների, որոնք այնքան երկար ժամանակ պնդեցել են Բալկանեան թերակղզին: Այդտեղ ազգային պրօբլէմը դեռ բարդանում է կրօնական խնդրի շնորհիւ... Փոքր Ասիայի ժողովուրդները պահպանել են բնազդօրէն մի հողի վճայ, որը երբեմն առաջին օձախն էր արեւմտեան քաղաքակրթութեան, իրենց անցեալ մեծութեան յիշողութիւնը...»

«Չարմանալի չէ, ուրեմն, որ վերջին հարիւր տարւայ ընթացքում ազգութիւնների զարթնումը շեշտուում է Արևելքում ևս, ինչպէս Արեւմուտքում: Տեսանք ազգութիւններ, որոնց արդէն մարած էին կարծում, և որոնք յարութիւն առան առաջին գրոհից...»

«Արեւելեան բոլոր ազգերի մէջ, որոնք արտասովոր կենսունակութեան ապացոյց են տւել, ամենահամակրելին հայ ժողովուրդն է: Ամենահամակրելին՝ թէ այն երկարատեւ մարտիրոսութեան պատճառով, որ նա կրել է առանց խորտակելու և թէ այն պատասխանատուութիւնների պատճառով, որ ունի Եւրօպան այն ողբերգական

անցքերի մէջ որոնց արիւնոտ զօհն է հանդիսանում այդ ժողովուրդը...

Եւրոպայի հետ ունեցած շփումի մէջ է, Եւրոպայի նախաձեռնութեամբ է, որ հայ ժողովուրդը հաստատեց իր կենսունակութիւնը, որ նա ճանաչեց յոյսերն ու տանջանքները: Ռուսաստանը հայոց այդ ազգային զարթնումի առաջին հեղինակն էր: Նա էր, որ զարկ տւեց առաջին էներգիաներին, նա էր, որ կովկասում այդ ազգի ընտիր գաւակներին իրեն օգնութեան կանչեց: Թիւրքիայի դէմ մղած իր պատերազմի մէջ: Հայաստանը տւեց նրան զօրապետներ, վարչական անձեր, պետական մարդիկ: Ռուսիան ամէն ինչ վերցրեց, նա իւրացրեց լաւագոյն հայերի անձնագոհութիւնը, հերոսութիւնը, խելքը: Դրանից յետոյ նա իր թաթը դնելով երկրի մի մասի վրայ, որը նրան ճանաչում էր իբրև ազատարար, նա ենթարկեց Հայաստանի ռուսական մասը իր փձացած բիւրօկրատիայի լծին, թերեւս աւելի ճնշող և աւելի բռնակալ քան օսմանեան լուծը...

Հայերի ջնջման սուլթանական ծրագիրը, ինչպէս ծօռէն էր ասում 1897-ին (իր նշանաւոր հարցապնդումի մէջ), ոչ մի զգուշացում չէ յարուցանում Պետերբուրգի մէջ... Եւ Եւրոպան, մոռանալով իր ստանձնած պարտաւորութիւնները, իր խոստացած հովանաւորութիւնը, մի վայրկեան ցատու միջ յետոյ, ազատ է թողնում սուլթանի ձեռքը: Այնպէս որ, պատմութեան հեգնութեամբ, քաղաքակրթութեան լիակատար փթթման շարժանունն է, որ մի ամբողջ ազգութիւն պիտի ջնջւի սրով ու երկաթով Փոքր Ասիայի քարտէզից... Համաշխարհային եզօրիգրի և քաղաքակրթութեան անկման ամենավշտառիթ տեսարաններից մէկն է սա, ամենամօթալին որի նմանը չենք տեսած երկար ժամանակից իվեր...:

Ն Ի Ի Ր Ա Տ Ի Ո Ի Թ Ի Ի Ն

ԱՐԵՒՍՏԵԱՆ ԲԻՒՐՆ ստացած է՝

«Հանր» կամուխից 75 ֆրանք, ՈՍԿԱՆԱՊԱՏԻՑ (Էլ-ի միջոցով) (390 ուրբի) 1040 ֆրանք, ԱՅՆՆԵՐԻՑ Արթ. Գուլ-ից 10 ֆր., Կ. Պողոսեան (Ձիկագ) 10. 20 ֆր., ՍԵՆՏՐԱ ՖՕԼՍՄԻՑ (Ամի-րիկա) Գ. Սուրենեան, Խ., Ա. Գ., Փերուշան, Խոնարար, Ա., Հայկ մէկ-մէկ-ական ռուբլ, Գեղամ, Նուպար, Յ. Ն. 50-ական սէնթ, Մարտիկ, Ա. Գ. 25-ական սէնթ. գումար (9 ռուբլ) 44 ֆր. 95 սանթիմ: Հայկ Շահնամանից (Գ. քաղաք) 74 ուրբի: ԲՅՈՒՐՆ՝ Ա. Տ. Մ.-ից 22 ֆրանք 15 սանթիմ, ՉԻՐՈՒՏԻՑ Կ. Ար. 50 ֆր., ԴԱՂՍՄ Էլիս 4, օր. 2. 7. 50, ՈՍԿԱՆԱՊԱՏ Էլ-ի միջոցով 1867. 75, տիկ. Ար. 10, Գ. Յար. 5. Մ. Կար. 10: Ընդհանուր գումար 3158 ֆր. եւ 74 ուրբի:

ՍՈՒՂԻՆԱՅԻ նետեւեալ քարտերն են կամուտը Նէրնքը. Գր. Մարտիր. 11 ֆրանք, Իր. Խաչատ. 10, Վր. Մարտիր. 10, Եղ. Վարդ., Գր. Յակ., Կար. Ման., Գր. Ասատ., Կար. Օհան., Սր. Օհան., Չատո, Մարտ. Սաֆր., Սող. Օհան., ՍՏ. Յարթ., Դազ. Վրդ., Պր. Յարթ., Օհ., Թում., Վրդ. Ալամ., Մուր. Մուրատ., Խաչ. Յովսէփ., ՍՏ. Սիմ., Նիկ. Վրդ., Դալ. Յակ., Սո. Խաչ. 5-ական, Միւ. Աիմ. 2, Գր. Յար. 5. Մ. Կար. 10: Ընդհանուր գումար 3158 ֆր. եւ 74 ուրբի:

Մ. Յակ. 11 ֆրանք, Սր. Փիրո 12, Յով. Գալ. 6, Թ. Յով. 5, Խէլ. Բարսեղ. 6, Յակ. Միկիթար. 3, Վրդ. Յովսէփ. 5. 55, Դան. Խաչիկ. 6, Վրդ. Շահին. 1, Յակ. Մուրատ. 6, Դգ. Պողոս. 5, Ա. Սահակ. 2, Գր. Ման. 6, Մուր. Շահին 5, Գէ. Աւետիս. 3, Մի. Խիւ. 6, Պետ. Ժանո. 3, Ար. Մարտիր. 5. 55, Մուր. Կարապետ. 3, Օհ. Մամուկ. 2, Էլիս 5, Սիմ. Աւետիս. 6: Գումար 114 ֆր. 10 սանթիմ:

Յակ. Շահին. 4, Գր. Կարապետ., Գէ. Վարդան., Դգ. Մուրատ., Պր. Խոստեղ., Կար. Խոստ., Մուր. Մամուկ., Յուսէփ Խոստ. 6-ական, Յովհ. Կուրիան. 4, Սող. Դազար. 1, Պր. Մեկիք. 1, ՍՏ. Խէլոս., Յակ. Մամուկ., Սիսո Յակոբ., Տ. Խ. Բ., Ն. Աւե-

տիս., Դալ. Յակոբ., Նիկ. Մուրատ., ՍՏ. Ալվազ., Մուր Դազար. 2-ական, Ա. Տէմիրճեան 3, Աս. Դազար. 3, Միւ. Յարթիւն. 3: Գումար 72 ֆրանք: Ընդհանուր գումար 326 ֆր. 10 սանթիմ:

ԱՄԵՐԻԿԱ. — ԱՐՍ ՓՈՒՂՄՐՆԵՆ՝ յօգուտ Սասնայ գործին (տոյն նպատակի համար հանգանակած 57 ռուբլ գումարը տուած է N° 1 «Իրօշակ» 1902)՝ Վասող 2 ռուբլ, շուն Հարիէն 2, ՉԻՐՈՒՏԻՑ Ա. Հայրապետեան, Կ. Ստեփանեան, Հ. Սողիկեան 2-ական ռուբլ, Կ. Յակոբեան 1. 50, Պ. Յակոբեան, Յ. Մարգարեան, Ս. Պողոսեան, Տ. Շահինեան, Կ. Խաչիկեան, Մ. Զիցերիացի, Պաս-մաճեան, Խ. Խաչատրեան, Գ. Թաշճեան, Կ. Մակարեան, Յ. Նաճարեան, Տ. Մաթէոսեան, Ս. Կիլիկեան, Մ. Պողոսեան, Պողիկեան Պողոս, Խաչատուր Սարգիսեան մէկմէկ-ական ռուբլ, Յ. Պողիկեան, Տ. Թոնիսեան, Կ. Յակոբեան, Տ. Մերկիսեան, Օ. Հայրենասէր, Օ. Սըրայեան, Յ. Պոյաճեան, Ռոմ 50-ական սէնթ, Կ. Մամուկեան 25 ս., Ռոմ 25 ս., Գիւնուտ 5 սէնթ: Գումար 32 ռուբլ 5 սէնթ:

ԼՆՆԻ ԿՈՒՄՈՒՆԻՍՏ. Ա. Ա., Ս. Կ., Յ. Բ. 2-ական ռուբլ, Յ. Մ. 1, Կ. Գ. 1. 50, Ս. Բ. 1. 25, Կ. Խ. 1, Գ. Խ. 1, Մ. Մ. 1, Պ. Ա., Յ. Խ., Յ. Ա., Ե. Ն., Պ. Մ., Կ. Կ., Վ. Մ., Ս. Մ. 50-ական սէնթ, Խ. Ա. 0. 25, Մ. Խ. 0. 40, Պ. Պ. 0. 75, Ս. Թ. 0. 75, Հ. Կ. 0. 55, Գ. Բ. 0. 25: Գումար 20 ռուբլ:

Լ. Պ. Կեդր. Կօմիտէն՝

Գաղթավայրի խումբ մը համակողմանիք 68 ուրբի:

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ Կեդր. Կօմիտէն ստացած է՝

Հանգանակութեան մը արդիւնքը հետեւեալ կամուտներէն Ուսթը 5 ռուբլ, ՈՅՆՆԵՐԻՑ 10, Նեշլէ 9, Լօրէնս 26, Բան-քըրտ 10, Լին 22, Ուայթհիլ 10, Ս. Փօլս 45, Փրօվիտէս 13. 50, Պրիմիթիւ 5, Նիւ-Եորք 15, տիկիսէ մը 5: Գումար 165 ռուբլ 50 սէնթ:

ՆԱԻԱՅԱՆԳՍԵԻ Կեդր. Կօմիտէն՝

ԳԱՂԹԱՆԱՅԻ Գետեղ գիւղից՝ Համարձու 6 ուրբի, Զա-տիկ 6, Յիմար 25, Բեկիսի փող նրկու կողայրներ 20, Կայծակ 1, Ողորմած 5, Սուրէն 5, Մահակ 5: Գումար 73 ուրբի:

ՎԻՃԱՊԻ Կեդր. Կօմիտէն՝

Խաչի մը վաճառումէն 345 դահեկան, Նէր մը 106 դահ.: Գումար 451 դահեկան:

ՎՐԻՊՎԱ. — «Իրօշակ» թիւ 2 ՍՈՒՂԻՆԱՅԻ «Սոր-դար» խմբի ցուցակի մէջ մոռացած է՝ «Ասպետ» 4 ֆր., ուստի ընդհանուր գումարը պէտք է լինի 157 ֆր. 30 սանթիմ:

ՈՍԿԱՆԱՊԱՏԻ Կօմիտէն՝

«Գիսաւոր» խմբ. 10. 50 դահեկան, «Աղանի» խմբ. 21, Թովմաս Համարձուման 6, «Ասլանեան» խմբ. 20: Գումար 57. 50 դահեկան:

ԲԱԿԱՆԵԱՆ Կետր. Կօմիտէն՝

ՊՈՒՐԿԱՅԻ Մասնաճիւղ 200 լէվ, ԳԱՐԱՌՈՒՆԱՅԻ «Սերոբ-Աղբիւր» խմբ. 47, «Պետո» խմբ. 80: Գումար 327 լէվ:

ՈՍԿԱՆԱՊԱՏԻ Կօմիտէն՝

«Խայթ» եւ «Ծրկունք» խմբերի երկկողմից 65 ուրբի, Աւե-տիսից N° 15 21, N° 3 1. 10, N° 14 20. 60, N° 13 19, N° 11 32. 50, N° 7 6, Դազար 22, N° 147 56, N° 148 61. 40, N° 149 53. 50, N° 150 40, N° 152 90, N° 156 1, N° 158 290. 60, N° 75 43, N° 15 22. 50, ուսանողական 320, Գ. եւ Խ.-ի 42. 35, Ե. 50, N° 161 56, «Պետո» 61. 90, «Հրազդան» խմբի անդամ. Դեկ. 13, «Սերոբ» աշակերտ. խմբ. 52, «10»-ի Թատրոնից 518, Պրատիգորսկու Թատրոնից 200, «Ղազգէն» խմբ. անդամ. Դեկ.-Նոյ.-դեկտ. 45, «Սերոբ-Աղբիւր» երկկողմից 353. 30, ինչ ապտոսիկ օր. Ա. 20, հասարակ վիճակաւոր. Թեթ. օր. Ա. 35. 50, «Ղազգէն» խմբի անդամ. մացորդ 1, «Արմատ» խմբի երկկողմից 71. 93, «Ար-մատ» խմբի անդամավճար 28. 7, «Խայթ» խմբի անդամավճար 35, «Պետո» խմբի անդամավճար 44, «Բիսմարկ» խմբի անդամ-ավճար (յունար) 17. 50, զինազինաներից երեսուն տոկոս 282, «Հանգ» խմբի անդամավճար 25: Գումար 3151 ու 75 կրպ:

ՌՈՒՐՐԵՑԻ «Ամուլ» խումբը հաւաքած է 50 ֆրանք:

Խմբագրութեան գիմէլ հետեւեալ հասցեով՝
Rédaction du «Droschak», Genève (Suisse)